

Віталій Шуміло

ПОВСЯКДЕННІСТЬ БУТТЯ ЄЛЕЦЬКОГО ТА ТРОІЦЬКО-ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ, ДРУГОЇ ТА ТРЕТЬОЇ ХВИЛЬ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ В ЧЕРНІГОВІ ТА УКРАЇНІ

DOI: 10.58407/litopis.230405

© В. Шуміло, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Метою статті є висвітлення повсякденного буття Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів під час червоного терору в Чернігові та Україні в цілому. **Методологія** дослідження: використані історико-генетичний, історико-порівняльний, біографістичний методи, а також історичної реконструкції. **Наукова новизна** роботи: уперше здійснено спробу комплексного огляду повсякденного буття чернігівських Єлецького й Троїцько-Іллінського монастирів та їх населеників у контексті загальнодержавної історії, зокрема червоного терору 1918–1920-х рр. Запропоновано ввести в науковий обіг поняття про три періоди червоного терору в Чернігові: першої (19.01.–12.03. 1918), другої (12.01.–12.10. 1919) та третьої (з 06.11. 1919 по 1922) окупації міста советськими військами. Уперше на основі архівних документів описано історію концентраційного табору на території Єлецького монастиря на поч. 1920-х рр. тощо. **Висновки.** Під час першої хвилі червоного терору у Чернігові носив стихійний характер. Системності терору набув за другої і особливо третьої хвилі (після остаточної перемоги більшовиків у громадянській війні), оскільки був складовою частиною загальнодержавної політики советської влади. З'ясовано, що: 1) Єлецький монастир було закрито під час другої окупації міста більшовиками, на його території розмістився загін Червононих козаків, а поряд із монастирем – на території Чернігівського духовного училища – відбувалися масові розстріли містян, зокрема й духовенства, відтак діяльність монастиря більше не відновлювалася; 2) Чернігівська духовна семінарія (територія сучасного військового госпітала) діяла до звільнення Чернігова Добровольчою армією й закрита була у листопаді – грудні 1919 р., після остаточної окупації міста советською владою, під час третьої хвилі червоного терору; 3) після закриття владою Духовної консисторії та конфіскації на території Єлецького монастиря її приміщення та архіву в Чернігові було створено Єпархіальну раду, найімовірніше восени – на початку зими 1918 р., у жовтні 1920 р. владою буде заборонено і Єпархіальну раду. Відтак розпочався період напівлегального існування церковних інституцій на Чернігівщині, боротьба за існування в нових умовах, компроміс і підпорядкування богоборчій владі одних і безкомпромісне служіння Богу інших церковнослужителів Чернігівської єпархії.

Ключові слова: православ'я, Чернігівська єпархія, Єлецький монастир, Троїцько-Іллінський монастир, червоний терор, гоніння на Церкву, єпископ Пахомій (Кедров), советська влада.

Червоний терор у Чернігові можна поділити на три періоди: першої (19.01.–12.03. 1918), другої (12.01.–12.10. 1919) та третьої (з 06.11. 1919 по 1922) окупації міста советськими військами¹. Кожен із цих періодів мав свою тривалість та масштабність терору проти місцевого населення. Будемо умовно називати це *першою*, *другою* та *третьою*

¹ Вважаємо за доцільне використовувати стосовно влади більшовиків не «радянська», а «советська» влада (від «Советы рабочих и крестьянских депутатов...»), оскільки в Україні з 1917 р. існувала як орган законної державної влади Українська Центральна Рада, відтак термін «радянська влада», на нашу думку, було советською владою навмисно спотворено й уведено до вжитку в Україні як співзвучний зі звичною для української спільноти УДР.

хвилями червоного терору в Чернігові, відповідно до часу перебування більшовиків у місті. На нашу думку, таку періодизацію варто ввести до наукового обігу².

Уперше більшовики в союзі з лівими есерами захопили Чернігів 19 січня 1918 р.³, були вибиті німецькими частинами 12 березня⁴. За цей нетривалий час встигли принести чимало горя місцевому населенню. «Это были фронтовые большевики с двумя комиссарами Карцевым и Порядиным»⁵, – згадувала в 1924 р. вже в еміграції в США Марія Василівна Черносивова (1875–1970), відомий музикант, дочка знаного чернігівського земського діяча В.М. Хижнякова (1843–1917)⁶. Чернігів ще не був привчений до «червоного терору» – першу жертву більшовиків ховали всім містом⁷.

«Убивали главным образом молодежь. Убийства ничем не связаны были друг с другом и для черниговской публики были совершенно необъяснимы», – констатувала М.В. Черносивова.

Керуючий Чернігівською єпархією єпископ Пахомій (Кедров; 1876–1937) під час захоплення Чернігова більшовиками в січні 1918 р. знаходився в Києві, беручи участь у роботі Всеукраїнського Церковного Собору⁸, на якому Пахомій був обраний членом президії й виконував обов'язки секретаря Собору. Тому перших злочинів більшовиків у Чернігові єпископ Пахомій не бачив. Проте він став свідком захвату більшовицькими військами Києва, обстрілів української столиці артилерією, під час яких 6 лютого (24 січня ст. ст.) був поранений⁹, та масових страт киян червоногвардійцями. До Чернігова єпископ Пахомій повернувся на початку лютого¹⁰, ще за більшовиків, тут разом із чернігівцями пережив жахи червоного терору, який у цей час носив не стільки організований, скільки стихійний характер і був більше схожий на бандитизм. Убивали без суду і слідства, жорстоко, часто після надлюдських знущань¹¹.

² Третю хвилю червоного терору в Чернігові обмежимо періодом з 6 листопада 1919 р. до середини – кінця 1922 р., оскільки після 1922 р. в советській карній системі починається новий період, пов'язаний з припиненням громадянської війни, утворенням СРСР, і з процесами, із цим пов'язаними.

³ «19 січня 1918 р., не зустрівши будь-якого збройного опору, до Чернігова вступив червоногвардійський загін, створений із робітників Замоскворіччя, під командуванням лівого есера М. Порадіна» (Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. НАН України. Інститут історії України, Інститут європейських досліджень; Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. С. 60).

⁴ Сіментов Ю.А., Яцура М.Т. Чернігівщина в роки громадянської війни. *Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини*. Київ: Радянська школа, 1968. С. 100–101.

⁵ Тут і далі в статті залишаємо мову оригіналу, оскільки переклад не дозволяє передати атмосферу епохи. Див.: Черносивова М.В. *Большевики в Чернигове. Красный террор глазами очевидцев* / Сост., предисл., коммент. С.В. Волкова. Москва: Айри-пресс, 2014. С. 86. Спогади М.В. Черносивової зберігаються в Архіві Гуверовського інституту війни, революції та миру, в колекції С.П. Мельгунова (Коробка 4, спр. 24, арк. 99–108), відомого дослідника «червоного терору». Лист Черносивової до Мельгунова датований 19 березня 1924 р.

⁶ Василь Михайлович Хижняков був відомим громадським діячем Чернігова, обіймав посади міського голови (1875–1887) та гласного міської думи, голови Чернігівської губернської земської управи (1886–1896), працював викладачем Чернігівської класичної чоловічої гімназії, був гласним чернігівських губернського та повітового земських зібрань тощо. Помер на 74-му році життя 12 березня (27 лютого ст. ст.) 1917 р. Див.: Рахно О. Голова Чернігівської губернської земської управи В.М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 110–115.

⁷ Черносивова М.В. *Большевики в Чернигове*. С. 86.

⁸ Під головуванням митрополита Київського Володимира (Богоявленського; 1848–1918).

⁹ «[3 лютого (21 січня ст. ст.)] я простилася с Владыкой [митр. Володимиром (Богоявленским)], думая на другой день отправиться лошадыми в Чернигов. Но сделать этого мне не удалось: на другой день снова начался артиллерийский обстрел города. 24 января [6 лютого] я был ранен в живот осколком снаряда, упавшего в соседнюю комнату и наповал убившего бывшего там черниговского депутата (церковного старосту В.А. Островянского). ... вечером в тот же день я был доставлен в Софийский госпиталь, где мне оказана была надлежащая медицинская помощь. ... Господь спас меня от смерти: через два дня мне стало лучше» (Пахомий (Кедров), архиеп. Речь на торжественном заседании Священного Собора, посвященном памяти мученически скончавшегося митрополита Киевского Владимира (Богоявленского), 15 (28) февраля 1918 года / Публ. В.В. Шумило. *Вера и Жизнь* (Чернигов). 2010. № 1–2 (16–17). С. 95–96). Про поранення єпископа Пахомія також згадував 26 лютого в доповіді Собору щодо вбивства в Києві митрополита Володимира митрополит Антоній (Храповицький; 1863–1937): «Когда началась канонада, то снаряды попадали в стены того здания, в котором заседал Собор, а пули, разбивая стекла, влетали в комнаты и впиались в стены. Была опасность пострадать от пуль и снарядов, даже оставаясь внутри здания. На улице опасность была еще больше. Двое из членов Собора – Преосвященный Пахомий и профессор Мищенко – были ранены; первый – осколком, второй – обломком кирпичей, отваливавшихся от разбиваемых снарядами стен» (Дяенія Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Москва: Государственный архив РФ, 1999. Т. 7. С. 21).

¹⁰ На нетривалий термін (очевидно, для лікування), оскільки в Києві знаходиться в той час було небезпечніше, масштаби терору там прийняли характер голокосту. Через 22 дні після поранення він вже виступав з доповіддю про вбивство в Києві митрополита Володимира на Помісному Церковному Соборі в Москві. У Чернігів повернувся в середині квітня, уже після того, як німецькі частини в березні 1918 р. звільнили Україну від більшовиків (див. свідчення єп. Пахомія на судовому процесі, який відбувався в Чернігові 30 листопада – 3 грудня 1922 р., матеріали процесу: Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский: материалы к биографии / Сост., авт. вступ. ст. А.Ф. Тарасенко. Чернігів: Десянська правда, 2006. С. 178).

¹¹ «Перша фаза революційного процесу більше нагадувала оспіваний російськими класиками бунт – «бессмысленный и беспощадный». ... Червоні грабували, брали місцевих жителів у заручники, використовували тактику

Однак через невеликий термін перебування в місті – менше двох місяців – більшовики не встигли встановити та закріпити нові порядки, тому церковні інституції не зазнали системних утисків і руйнації: духовна консисторія, духовні училище та семінарія, Єлецький та Троїцько-Іллінський монастирі, парафіяльні храми міста продовжували жити за більш-менш звичним укладом.

Відтак прихід до влади в Україні 29 квітня 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945) – людини, яка уособлювала у своїй державній політиці поміркований консерватизм, – населенням був сприйнятий з полегшенням: тут встановилася справжня оаза мирного життя посеред бурхливого океану громадянської війни¹².

Не випадково, що саме у квітні 1918 р. ієромонахи Троїцько-Іллінського монастиря Аліпій (Яковенко; 1881–1943) і Лаврентій (Проскура; 1868–1950) з благословення єпископа Пахомія почали копати на одному зі схилів Болдиної гори новий печерний комплекс з підземними храмами та келіями: до цього часу ідея створення підземного монастиря, що зародилася ще до революції в колі чернігівських монахів-ісихастів, остаточно дозріла, сформувалися, як шановані й авторитетні пастирі, її автори, а мирне цивільне життя в країні сприяло втіленню ісихастської ідеї та подавало надії на благополучне закінчення громадянської війни, принаймні, у межах України.

За спогадами очевидців, у копанні печер брали участь як братія Троїцько-Іллінського монастиря, так і благочестиві городяни та мешканці навколишніх сіл. Труд був нелегким: увечері молилися в монастирі, уночі копали печери, а вранці знову йшли на молитву в монастир... Створення печерного монастиря завершилося вже за більшовиків, останні місяці роботи проводилися потайки, уночі, у найсворішій конспірації. Ці печери частково збереглися й відомі як Аліпіїві та Лаврентіїві печери¹³.

Єлецький монастир у цей час також ще діяв, про що свідчить рапорт намісника обітелі ієромонаха Ігнатія єпископу Пахомію «о приходе-расходе и остатке неокладных экономических сум»¹⁴.

На жаль, мирне життя в Україні тривало не довго: 14 грудня 1918 р. до влади в Україні прийшла Директорія на чолі із соціалістами В.К. Винниченком (1880–1951) та С.В. Петлюрою (1879–1926), поваливши Гетьманат. Проте, також ненадовго: користуючись із розбрату українців, советські війська окупували майже всю Україну¹⁵. Почалася «друга хвиля» більшовицького терору на Чернігівщині та загалом в Україні.

поголівного знищення супротивника та його соціальної бази. Жертв червоного терору часто-густо знаходили з відрізаними вухами й носами, виколотими очима, розчленованими» (Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків, 2016. С. 17, 21).

¹² «Весна 1918 года прошла здесь сравнительно спокойно. После Брест-Литовского мира в марте немцы заняли Украину, которая с 22 января объявила себя независимой республикой. С помощью немцев и под их контролем правительство гетмана Скоропадского, взявшее власть в апреле, пыталось восстановить порядок в стране», – зі спогадів Анастасії Ширинської (Ширинская А.А. Бизерта. Последняя стоянка. Москва: Воениздат, 1999. С. 79). Костянтин Паустовський, який Скоропадському не симпатизував, у спогадах про той період, про масовий вплив біженців із Росії в Україну, зокрема, до Києва, писав: «Население города почти удвоилось за счет москвичей и петроградцев» (Паустовский К. Начало неведомого века. *Время больших ожиданий*. Киев: Дніпро, 1985. С. 94). «При гетьманській владі в державі, в житті міста швидко відновився лад і порядок. В крамницях і на базарі були продукти й не по дорогих цінах. Досить добре функціонували шляхи сполучення», – згадував український професор-емігрант Іван Марченко (Марченко І.О. Корені мого патріотично-національного самовизначення. Київ: Українська видавничка спілка ім. Ю. Липи. С. 39). Зі спогадів людей, які належали до різних політичних таборів – білоемігрантського, советського та національного українського, – видно, що в Україні стараннями гетьмана Павла Скоропадського, у порівнянні з іншою частиною колишньої Російської імперії, дійсно встановилися відносні мир та порядок. Підтвердженням цього можуть слугувати також спогади людини, яка загалом була далекою від будь-якого політичного угруповання чи напрямку – дружини поета та перекладача Бенедикта Лівшиця Катерини Лівшиць: «Помню Киев в Гражданскую войну – страшный, обстреливаемый, с мертвыми, валяющимися на мостовых, но и в эти годы жизнь продолжалась. В моменты затишья мы учились ... В Киеве военных лет, как это ни странно, кипела театрально-литературная жизнь. Многие литераторы, артисты, художники, спасаясь от голода, уезжали из Москвы и Петрограда в Киев. Работали литературные кафе, театры, выставки. Помню, как мы веселой гурьбой гуляли по Крещатику» (Лившиц Е.К. «Я с мертвыми не развожусь!»: Воспоминания. Дневники. Письма / Сост., вст. ст. П. Нерлера, примеч. и указ. П. Нерлера и П. Успенского. Москва: Изд-во АСТ, 2019. С. 69–70). Ці спогади були написані в 1960–1970-ті рр., за советської влади, тому вони досить стримані та обережні, але із контексту зрозуміло, що йдеться про Київ часів гетьмана П. Скоропадського.

¹³ Детальніше див.: Карнабед А. Таємниці Болдиних гір (нарис четвертий). *Сіверянський літопис*. 1995. № 6. С. 13–15; Шумило В. Схиархимандрит Лаврентій і його время: очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и Жизнь. 2001. С. 6–8; Руденок В. Останній печерник. *Просвіта* (Чернігів). 2001. № 16. 13 квітня. С. 2; Шумило В. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137.

¹⁴ Держаний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-678. Оп. 3. Спр. 529. Цит. за: Вероника (Терехова), монахиня. Черныговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь: Исторический очерк от основания до 1998 года. Киев: Информационно-издательский отдел УПЦ, 1999. С. 37–38.

¹⁵ «Колі гетьман П. Скоропадський у квітні 1918 р. прийшов до влади, він мав чітку програму державного будівництва. Директорія розпочинала свій виступ, який починався як заколот, не визнаючи своєї політичної програми. ... Своєї політичної програми провід повстання не розробив, єдиною метою було проголошено ліквідацію

25 листопада більшовики захопили Стародуб, 9 грудня – Новгород-Сіверський, 13 грудня – Клинець¹⁶. 10 січня 1919 р. советські війська окупували Седнів, 12 січня окуповано Чернігів¹⁷, – до кінця січня 1919 р. на всій території Чернігівської губернії було встановлено советську владу¹⁸. Із приходом більшовиків у місті знову розпочався терор, але вже не стихійний, як на початку 1918 р. СНК РСФСР 5 вересня 1918 р. прийняв постанову «Про червоний терор», згідно з якою репресії проти населення стали більш послідовні й сплановані.

Червоний терор у Чернігові – малодосліджена й майже невідома сторінка історії міста, яка практично не висвітлена в науковій літературі через брак документів цього періоду. Документи тієї доби – передовсім чернігівської ЧК та інших каральних закладів – не збереглися або їх навмисно знищено¹⁹. Однак у наш час видано спогади очевидців, не відомі до цього широкому загалу, які дозволяють хоча б почасті відновити подробиці та деталі тих жахливих подій. Найбільш цінними, дуже детальними, ми назвали б, навіть скрупульозними, є записи чернігівського юриста Д.В. Країнського²⁰, що вийшли друком 2016 р. невеликим тиражем, і досі мало відомі. Інших свідчень поки що не маємо²¹. Як юрист-практик та активна публічна людина Д.В. Країнський багато чого й багато кого в Чернігові знав, мав гострий розум і фотографічну пам'ять, а записи подій вів майже стенографічно, тож його спогади дають безліч цінних деталей, подробиць, імен періоду другої хвилі червоного терору в нашому місті. Так, наприклад, дослідникам досі не було відомо навіть те, коли в Чернігові були закриті духовні училище та семінарія, а також Єлецький монастир, і що на їх території відбувалося з січня по жовтень 1919 р. Про це дізнаємося лише зі спогадів Д.В. Країнського, який створив справжній «літопис самовидця» ХХ століття.

Дев'ять місяців перебування більшовиків у Чернігові в 1919 р. суттєво вплинули на ставлення до советської влади місцевої церковної спільноти та її провідних діячів, у результаті чого Чернігів у 1930-х рр. став одним із центрів формування в Україні церковної опозиції – Істинно-Православної Церкви (ІПЦ).

«Во второй раз большевики пришли в Чернигов 30 декабря 1918 г.²² и пробыли до прихода Деникинских войск, т. е. до 28 сентября 1919 г. Всего по истреблению местных жителей расстреляно в Чернигове свыше 500 человек. Большую часть убитых составляют крестьяне, преимущественно хорошие хозяева, оказавшие то или иное непокорство коммунистам и осуждавшие их», – згадувала М.В. Черносвитова²³. Судячи зі спогадів Д.В. Країнського²⁴, жертв було значно більше²⁵, але якщо навіть цифра, наведена М.В. Черносвитовою, правдива, для невеликого міста, яким був Чернігів у 1919 р.²⁶, цифра в 500 розстріляних людей – до того ж, найкращих і найавторитетніших людей міста – є приголомшливо великою, тим більше, що червоний терор тільки-но починався, а розстріли та знущання над жертвами, як ми дізнаємося зі свідчень очевидців, були вкрай жорстокими.

«Два с половиной месяца господства большевиков в Чернигове отодвинули далеко назад прежние уклады жизни. Жизнь стала иной, неузнаваемой, – нотував Д.В. Крайн-

гетманщини. Директорія свідомо уникала соціально-політичних гасел, щоби повстання підтримав не лише національний табір, а й інші, ворожі гетьманській владі сили. ... Заклик до розгрому гетьманщини сприйняли ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики. ... Розповсюджуючись у такий спосіб, повстання ставало загальнонародним, охопило величезну територію. Україна швидко занурювалася у вир громадянської війни» (Бойко О.Д. Протигетьманське повстання (1918 р.): підсумки та наслідки. *Тематичний збірник наукових праць* / Національний музей історії України. Київ, 2011. С. 9).

¹⁶ Стародуб і Клинець в той час були частиною Чернігівської губернії та входили до складу України. Із січня (Стародуб) та липня (Клинець) 1919 р. ці історичні українські території – у складі Російської Федерації.

¹⁷ Отже, Різдва Христове 1919 р. чернігівці зустрічали фактично у прифронтовій зоні, проте, ще вільні від більшовиків.

¹⁸ Сіментов Ю. Я., Яцура М. Т. Чернігівщина в роки громадянської війни. С. 103–106.

¹⁹ «... документи надзвичайної комісії і ревтрибуналу були вивезені перед захопленням Чернігова денікінцями й, здається, втрачені», – констатує чернігівський дослідник О.Я. Рахно (Рахно. О. Трагічна доля Олексія Бакуринського. *Реабілітовані історією*: У 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. Чернігів: Деснянська правда, 2008. Кн. 1. С. 706).

²⁰ Країнський Д.В. Записки тюремного інспектора / Сост., предисл., примечания О.В. Григорьева, И. К. Корсаковой, С.В. Мущенко, С.Г. Шевченко; отв. ред. О.А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации, 2016. 1058 с.

²¹ Окрім М.В. Черносвитової, спогади якої значно коротші за об'ємом, але за змістом і, головне, настроєм від спогадів Д.В. Країнського не відрізняються.

²² Дати вказані за старим стилем.

²³ Черносвитова М.В. Большевики в Чернигове. С. 88.

²⁴ Країнський Д.В. Записки тюремного інспектора. С. 20 –165.

²⁵ Наприклад, він пише про повішеного добровольцями комісара, колишнього кримінального арештанта Вдовенка, який лише власноруч розстріляв, «по его же показанию, более 300 человек» (С. 158). А були ж іще розстріли червоноармійцями, іншими комісарами ЧК тощо.

²⁶ За різними даними, у Чернігові проживало від 33 тис. до 40 тис. жителів. Місто, хоча й мало статус губерньського, дійсно було невеликим. Наприклад, Ніжин у той час налічував 42 тис. жителів.

ський. – ... Таращанський і Богунський полки, розгромивши Чернігов, ушли далі на юг. ... В Чернігові залишився військовий гарнізон і комплектувався отряд Чрезвычайної комісії. ... в Чернігові нагрянули справжні більшовики в шкіряних штанях і з револьверами за поясом. Вони змінили місцевий склад губисполкома, і мешканець зрозумів, що це не тільки солдатський бунт, а що-то ще страшніше. Бесчинствуючі війська ушли, а між ними тем більшовики проявляли свою владу рішуче, сміливо, ні з чим не рахуючись...»²⁷

У місті та губернії почалися масові розстріли: «В порядку червоного терору на місцях знищували сотнями ... абсолютно невинних людей. ... Просвіта, допомога і захист чекати було ніде. Люди чекали своєї участі покірно, без опору, з жахом, завжди готові йти на Голгофу. Інтелектуальні люди, звичайно, розуміли, що над ними висить жорстокий кров'яний терор. ... ми добре пам'ятаємо, як вояки (від сотень трутів – В.Ш.) біля духовного училища. Ми жили в атмосфері смерті і жаху»²⁸.

Розстріли відбувалися кожного дня; особливого цинізму додавало те, що людей стріляли не на території Тюремного замку, з високими мурами, де тримали ув'язнених, а у дворі Духовного училища, яке знаходилося неподалік, метрів 250–300 від в'язниці, і до революції вважалося підвір'ям Єлецького монастиря: «Арестантів вели до Духовного училища, де во дворі, в цегляному будинку-сарай, виробляли звичайно розстріли. ... З Духовного училища йшли смрад. ... Розстрілювали всередині сараю на краю глибокого, порожнього в цьому році ледника, так що розстрілювані падали прямо в ледник. Тіла засипали, а залишали в леднику необороненими. Перше часом в морозні дні запах від розкладаючихся тіл не було чути, але перша оттепель отруїла всю місцевість»²⁹.

Єпархіальне духовне училище було закрито одразу ж після встановлення в Чернігові радянської влади, а в його приміщеннях розміщено червоноармійський гарнізон: «в будинку єпархіального училища розміщалися червоноармійці, один вид яких наводив страх. Босі, брудні, в одній сорочці, вони нагадували босих солдатів. Крик, шум, ругань, свист лякали перехожих, і мешканець намагався обійти це місце»³⁰. Тоді ж було ліквідовано й давній Єлецький монастир, на території якого розмістилося «червоне казначейство»³¹. Тут же поблизу, у будинку Держбанку – «главна Чрезвычайка»³². Чому розстрілювали не в тюрмі, а на території училища, поряд із казармами червоноармійців, не зрозуміло – звичайною людською логікою збагнути це неможливо»³³.

Серед імен розстріляних, які наводить Д.В. Країнський, багато студентів³⁴, – не виключено, що між ними є й учні Духовного училища, розстріляні в стінах своєї alma mater.

Д.В. Країнський пише, що більшовики видали директиву, згідно з якою не тільки похорони, а й богослужіння в храмі могли відбуватися лише за спеціальним дозволом влади: «Церква підверглася гоненню. При обысках солдати срывали ікони, но это, впрочем, было насилье по собственной инициативе, а вот чтобы служить Богу в церкви и похоронить со священником, нужно было добиться разрешения большевиков»³⁵.

З кожним днем червоний терор посилювався, розстріли, через їх масовість, почали здійснювати за межами міста³⁶. У ніч на 1 серпня було розстріляно велику групу інтелігенції та духовенства (більше 35-ти чоловік): «Их трупы были разбросаны по всему полю за Черторейским мостом по Гомельскому шоссе и только на следующий день были убраны по наряду крестьянами д. Коты. ... Здесь были и статские, и военные, и священники, и женщины. Крики и стоны оглашали в эту ночь город...»³⁷

²⁷ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 22–23.

²⁸ Там само. С. 115–116.

²⁹ Там само. С. 71–72.

³⁰ Там само. С. 124.

³¹ Там само. С. 104.

³² Там само. Усього в Чернігові під час «другої більшовицької окупації» було три відділення ЧК – вже згадане, а також по вул. Воскресенській та Олександрівській.

³³ Частково відповідь знаходимо у Д.В. Країнського: «В красноармейские части вступали почти все арестанты, освобожденные из тюрем при вступлении большевиков в данный город. Мы могли бы составить предельный список всем арестантам черниговских тюрем, состоящим ныне в Красной армии. Нам приходилось часто встречаться с ними и беседовать (под час роботи тюремним інспектором – В.Ш.). С чувством особой горечи мы встречали в красноармейских частях не только своих воспитанников исправительной колонии для несовершеннолетних, но и мальчиков из детских приютов других губерний. Еще при Керенском к ним была применена общая уголовная амнистия, и теперь эти дети служили в Красной армии» (С. 86). Червоноармійці брали участь у розстрілах («Розстрілювали солдати-червоноармійці по наряду» і т. д. – С. 86–87), але це не пояснює, навіщо людей для страти ввели із в'язниці до училища (С. 52–53). Нам залишається лише висунути таке припущення: людей розстрілювали поряд із казармами червоноармійців, тіла тяжкими не вивозили, і в цьому смороді вимушені були жити ці «новонавернені бійці революції». Влада в такий спосіб досягала важливого психологічного ефекту: знищення в їхніх душах останніх залишків людяності, жаліливості, совістності.

³⁴ Краинский Д. В. Записки тюремного инспектора. С. 116.

³⁵ Там само. С. 44.

³⁶ Черносивитова М.В. В Чернигове. Красный террор глазами очевидцев. С. 92–93.

³⁷ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 101.

За таких обставин копання печер було вкрай небезпечним: братія Троїцько-Іллінського монастиря, аби не піддавати ризику парафіян і самим не наражатися на ризик, на деякий час припинили роботи взагалі³⁸, потім їх стали проводити потай, у надії, що ця кривава влада скоро згине, адже до літа 1919 р. Добровольча армія вибила більшовиків майже з усієї території України: «Улітку 1919 р. більшовицька влада переживала критичний момент своєї історії. На більшості території України вона перестала існувати»³⁹. Але це буде трохи пізніше, а поки більшовики продовжували владарювати на більшості території України, зокрема й у Чернігові.

Після встановлення в Україні в 1919 р. советської влади відносини між державою та Церквою змінилися докорінно. 19 січня в Харкові Тимчасовим робітничо-селянським урядом України прийнято Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»⁴⁰, який дослівно дублював аналогічний декрет, прийнятий в Советській Росії на рік раніше – 5 лютого (23 січня ст. ст.) 1918 р. Наступним документом – декретом СНК про передачу церковно-монастирського майна до відання Наркомату соціального забезпечення – Церква позбавлялася права власності на все нерухоме майно, – воно проголошувалося «народним», тобто державним. Храми, церковні будинки та маєтки, земельні й лісові угіддя, що належали Церкві, передавалися у відання місцевих советів. Згідно із законом, молитовні будівлі (храми, каплиці) могли надаватися новим власником – місцевими советами – релігійній громаді в користування, за умови, що статут громади затверджено губвиконкомом⁴¹. Надалі цю норму закону більшовики будуть активно використовувати в боротьбі з Церквою – за власним розсудом давати дозвіл служити в храмі або відмовляти, відбирати у громади, яка належить до тієї чи іншої церковної юрисдикції, і передавати іншій і т. п. Окрім того, так звані домові храми, – ті, що знаходилися в приміщеннях лікарень, шкіл, інститутів тощо, – закривалися взагалі, а їх приміщення використовувалися під різні господарські потреби.

На початку березня владою було закрито Чернігівську духовну консисторію, яка розташовувалася на території Єлецького монастиря, а її архів конфісковано, про що 9 березня офіційно оголошено в місцевій газеті «Известия»: «4 марта по постановлению отдела управления консистория закрыта. Архив, хранившийся в консистории, перешел в ведение губотдела гражданской регистрации ... Все отделы консистории распределены и передаются соответствующим отделам губернских учреждений»⁴². Фактично, єпархію позбавлено не тільки приміщення, але й управління⁴³. Щоб запобігти анархії в управлінні єпархією після конфіскації будинку консисторії та її архіву, єпископ Пахомій створив єпархіальну канцелярію, підпорядковану Єпархіальній раді на чолі з правлячим архієреєм⁴⁴. Оскільки на території Єлецького монастиря розмістилися загони «червоного козацтва», канцеля-

³⁸ Олександр Сергійович Саранцов (1905–1995), відомий чернігівський художник-графік, який жив неподалік від Антонієвих печер (вул. Успенського, 58А) і входив до кола прихильників «гуртку ісихастів», розповідав, що вхід до печер, аби більшовики не натрапили на це місце, було завалено чагарником, за літо вхід навіть встиг порости густим бур'яном. Головні підземні роботи вже було виконано, залишалося внутрішнє оздоблення – розписи стін і т. п. (Свідчення Саранцова Олександра Сергійовича. Запис бесіди від 4 липня 1991 р., архів автора).

³⁹ Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті... С. 35.

⁴⁰ Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2005. № 1/2 (24/25). С. 41–42.

⁴¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 2.

⁴² Известия (Чернігів). 1919. 9 марта. С. 3. У 1923 р. рішенням окружної ліквідаційної комісії архів консисторії було передано до Чернігівського губернського історичного архіву, нині – Державний архів Чернігівської області: ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 16–18.

⁴³ Приміщення Духовної консисторії з 1860 р. знаходилося на території Єлецького монастиря (Коваленко О., Гейда О. З історії архіву Чернігівської духовної консисторії. Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2004. Т. 11. С. 204–211), який, як уже згадувалося, було ліквідовано, а в чернецих келіях розмістилися «червоні козаки». Перебувати єпархіальному управлінню поряд із таким сусідом було вкрай небезпечно, тим більш, що навпроти монастиря, у приміщеннях Духовного училища, нова влада влаштувала казарми для червоноармійців, а у дворі училища відбувалися розстріли «контрреволюціонерів», у тому числі й священників.

⁴⁴ Згідно з новим церковним Статутом, ухваленим Помісним Собором 22 лютого 1918 р., духовні консисторії мали бути замінені єпархіальними управліннями, які складалися з єпархіального архієрея та єпархіальної ради; найвищим органом управління єпархії вважалися єпархіальні збори, які скликалися «в определенное, наиболее удобное для каждой епархии по местным условиям, время» (Определение Священного Собора Православной Российской Церкви об епархиальном управлении. Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Москва: Изд-е. Соборного Совета, 1918. Вып. 1. С. 17–28). За свідченням члена Чернігівської єпархіальної ради протоієрея Матвія Храмцова, даного ним на допиті 24 жовтня 1922 р. і записаного рукою слідчого, «в конце 1917 г. я был избран в Епархиальный Совет. Членом этого Совета был до закрытия Совета, т. е. до 1921 г.» (ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 39 зв.). Не викликає сумніву, що дата виборів у Єпархіальну раду (1917 р.), указана в протоколі допиту, помилкова, адже єпископ Пахомій не міг реорганізувати духовну консисторію в єпархіальне управління раніше, ніж буде прийнято відповідне рішення на Помісному Соборі. Отже, Єпархіальна рада в Чернігові була утворена, найімовірніше, восени – на початку зими 1918 р. Помилкова й дата закриття Єпархіальної ради, насправді вона буде закрыта у жовтні 1920 р., про що йтиметься далі.⁴⁵ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 100 (Дополнительный протокол допроса от 4 ноября 1922 г.). Це ж підтверджує на допиті 1 листопада 1922 р. і архієп. Пахомій: ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 63.

рію, за свідченням її завідувача протоієрея Матвія Храмцова, розміщено було в Троїцькому монастирі, причому всі друкарські машинки, а також різного роду копіювальні апарати (мімограф, гектограф, шапірограф) владою було конфісковано, тож усі документи писалися вручну⁴⁵.

20 березня 1919 р. Чернігівським повітвиконкомом прийнято постанову про обов'язкову реєстрацію на території губернії релігійних громад як приватних товариств, зі складанням опису всіх предметів релігійного культу: ікон, золотих і срібних виробів, у тому числі богослужбових посудів тощо, «находящихся в пользовании данной общины». Цю процедуру громади мали завершити до 1 квітня. Пунктом 6 постанови «виновные в утайке драгоценных предметов культа предаются народному суду», адже, згідно з п. 4 цієї ж постанови, не лише приміщення храмів, але й богослужбові речі належать не релігійній громаді, а є «народной собственностью»⁴⁶.

Виконуючи цю постанову, з благословення єпископа Пахомія було створено спільну релігійну громаду кафедрального Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів м. Чернігова, яка отримала обидва храми в користування⁴⁷.

16 липня в Чернігові створено «межведомственную комиссию по ликвидации имущества церковных, монастырских и других религиозных установлений»⁴⁸. Відтепер у найближчі роки саме ця комісія буде вирішувати долю всіх релігійних споруд у місті та губернії: надавати храми в користування релігійним громадам або зовсім закривати й передавати під різні господарські потреби. Отже, майже всі діючі храми в Чернігові до середини 1920-х рр. будуть закриті, більшість із них згодом взагалі буде знищено⁴⁹.

Советські закони не лише позбавляли храми та монастирі права власності, але й ставили їх у такі умови, за яких зберегти релігійну спільноту було вкрай важко. Щоб уберегти від руйнування монастирський уклад життя, залишити його, наскільки це було можливим в нових умовах, неушкодженим (адже землі у монастиря було відібрано, а монастирські приміщення разом із храмами стали державною власністю), братія Троїцько-Іллінського монастиря створила так звану «земельну релігійну ремісничо-землеробську трудову комуно», узявши власні землі в оренду у держави. З серпня 1919 р. монастирську комуно зареєстровано й підпорядковано губюсту⁵⁰. Це сталося через два дні після розстрілу великої групи інтелігенції та духовенства, про який ішлося вище, – на такому «фоні» відбулася реєстрація новою владою «трудої комуни» Троїцько-Іллінського монастиря.

Подальший розвиток подій у Чернігівській єпархії, як і загалом православної Церкви на теренах ССРСР, буде незрозумілим, якщо не з'ясувати, у межах якої «правової бази», а головне – політичної та ідеологічної спрямованості більшовицької влади по відношенню до релігії та Церкви – ці події відбувалися.

На думку багатьох сучасних дослідників, то був період тимчасового компромісу советської влади з Церквою, оскільки в умовах громадянської війни влада не наважувалася на радикальні кроки в боротьбі з релігією: «громадянська війна стала суттєвою перепоною на заваді розгортання активної антирелігійної політики, включаючи і націоналізацію. Відтак це був період можливого, хоча й тимчасового, співіснування усталеного релігійного та нового радянського просторів, однак у межах модифікованої дійсності»⁵¹.

Утім, на нашу думку, це був не прояв тимчасової слабкості влади та її вимушеного, через це, компромісу із Церквою. Результати та методи політики червоного терору свідчать про те, що цій владі взагалі не були властиві такі риси, як совісність, жалість, нерішучість у досягненні кінцевої мети тощо. Советські очільники добре усвідомлювали свою головну ціль – замінити релігійне світобачення народних мас на атеїстичне, а це не могло відбутися миттєво, з огляду на те, що релігійна свідомість у народному світогляді вкорінювалася століттями й навіть тисячоліттями. Тому боротьба з релігією була поетапною: спершу по-

⁴⁵ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 100 (Дополнительный протокол допроса от 4 ноября 1922 г.). Це ж підтверджує на допиті 1 листопада 1922 р. і архієп. Пахомій: ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 63.

⁴⁶ Известия (Чернигов). 1919. 2 ноября. С. 1.

⁴⁷ ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 16. Див. також: Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 62. Автор називає цю громаду «соборна релігійна громада Російської православної церкви»; більшість сучасних дослідників, виходячи із того, що православна Церква в Україні тоді входила до складу Православної Російської Церкви (саме така була її офіційна назва в ті часи, а не «Російська Православна Церква»), називають її також «Російською Православною Церквою». З історичного погляду це неправильно, адже Всеукраїнський Церковний Собор у 1918 р. проголосив автономію, яка була визнана Помісним Собором у Москві. Тож, відповідно до соборного рішення, офіційна назва – «Православна Церква на Україні» (ПЦУ).

⁴⁸ Известия (Чернигов). 1919. 20 марта. С. 1.

⁴⁹ Про храми, які советською владою були зруйновані, див.: Рига Д. Чернігівські церкви та собори XI–XIX ст., які не збереглися до нашого часу. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 60–66.

⁵⁰ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2–9.

⁵¹ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів. *Сіверянський літопис*. 2012. № 3. С. 61.

трібно було цю свідомість надломити, спалювати саме відчуття святості, недоторканності святині – для цього й було запроваджено «дикі» репресії щодо духовенства (і громадян взагалі) періоду громадянської війни (1917–1919 рр.). Наступним етапом було впровадження так званої «соціалістичної законності» – введення ліквідаційних та інших обмежувальних законів і підзаконних актів, коли на «законній підставі» Церква обмежувалася в правах, а згодом і зовсім була позбавлена правового статусу (1919–1920-ті рр.). Третій етап – уже надломлену свідомість, у першу чергу духовенства, замордованого та заляканого репресіями, – цілком підпорядкувати атеїстичній державі, позбавивши Церкву її внутрішньої духовної свободи (1920–1930-ті рр.). Останній етап – цілковите знищення Церкви як інституції та повна «атеїзація» світобачення «нової спільноти людей – советського народу» (1930-ті рр. і далі)⁵².

Це добре розуміла й сама Церква – уже через два дні після прийняття владою Декрету про відокремлення Церкви від держави, 12/25 січня 1918 р. Помісний Собор прийняв постанову, у якій констатовалось: «Изданный советом народных комиссаров декрет об отделении Церкви от государства представляет собою, под видом закона о свободе совести, злостное покушение на весь строй жизни православной Церкви и акт открытого против нее гонения (курсив наш – В.Ш.)»⁵³.

Декрет про відокремлення Церкви від держави, попри проголошену в п. 3 свободу совісті, надавав владі «правові підстави» для гоніння на Церкву, адже, згідно з п. 10, «Все церковные и религиозные общества подчиняются общим положениям о частных обществах и союзах (тут і далі курсив наш – В.Ш.)»⁵⁴, із чого випливало, що в советській державі «Никакие церковные и религиозные общества не имеют права владеть собственностью. Прав юридического лица они не имеют» (п. 12). На практиці це означало, що православної Церкви – зі сформованою за багато століть вертикаллю влади (патріарх–митрополит–єпископ–священник–вірянин) – як цілісної релігійної організації для держави більше не існувало, Церква як така була позбавлена юридичного статусу й не мала права входити у взаємовідносини з будь-якою державною установою, а діяльність її керівних органів, таких, як Синод, єпархіальний архієрей та єпархіальні управління, єпархії тощо, згідно з Декретом та іншими підзаконними актами, була протизаконною. У подальшому ця юридична колізія, створена цілком свідомо й сплановано, надасть можливість владі тиснути на церковне керівництво, маніпулюючи питанням легалізації вищого церковного управління, з метою підпорядкувати Церкву інтересам і політиці советської держави.

Максимум, на що згоджувалася більшовицька влада, після об'явлення в п. 13 усього «имущества существующих ... церковных и религиозных обществ ... народным достоянием», – це діяльність низових релігійних громад (парафій) як «приватних товариств». Але й у цьому разі релігійні громади потрапили в залежність від влади, оскільки їх легальне існування залежало цілком від неї: «Здания и предметы, предназначенные специально для богослужебных целей, отдаются, по особым постановлениям местной или центральной государственной власти, в бесплатное пользование соответственных религиозных обществ» (п. 13). Власне, дозвіл на існування «приватних» парафій, залежних від місцевих советів (читай – ЧК–ОДПУ–НКВС) і водночас, відповідно до зареєстрованих статутів, незалежних від правлячого архієрея, був одним із способів тиску на церковне керівництво з метою його підпорядкування: виснажені напівлегальною діяльністю щодо управління єпархіями, змучені та залякані тюремним ув'язненням за таку діяльність, єпархіальні архієреї легше йшли на поступки владі. Тобто, це був не момент вимушеного компромісу советської влади з Церквою, а продумана й спланована політика. Але з іншого боку (як це відбулося на прикладі ІПЦ на Чернігівщині), таке «незалежне» існування духовенства та пастви від архієрея, попри сподівання влади, сприятиме їх «дорослішанню» – формуванню здатності самостійно приймати рішення в складних і принципових питаннях, не озираючись на позицію архієрея, а якщо знадобиться, то й вийти із підпорядкування зломленого або поставленого ворожою владою єпископа.

⁵² Вислів М.С. Хрущова: «В СССР сложилась новая историческая общность людей различных национальностей, имеющих общие характерные черты, – советский народ. Они имеют общую социалистическую Родину – СССР, общую экономическую базу – социалистическое хозяйство, общую социально-классовую структуру, общее мировоззрение – марксизм-ленинизм, общую цель – построение коммунизма, много общих черт в духовном облике, в психологи (курсив наш – В.Ш.)» (XX-й съезд КПСС (17–31 октября 1961 года): Стенографический отчет. Москва: Госполитиздат, 1962. Т. 1. С. 153). Про тривалий процес створення цієї «нової спільноти» в СССР див.: Білокінь С. Що таке «єдиний советський народ»? Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Київ: Пенмен, 2017. С. 647–654.

⁵³ Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви. Москва: Изд-е Соборного Совета, 1918. Книга VI. С. 72.

⁵⁴ Тут і далі цит. за.: Декрет СНК РСФСР от 23 января 1918 года «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Газета Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918. № 15. 23 января.

Більшовики не приховували, що їх головна мета «в області релігійних відносин» – цілковита ліквідація Церкви. У програмі ВКП(б), прийнятій 18–23 березня 1919 р. на VIII з'їзді партії, відверто говорилося: «По відношенню к релігії ВКП не удовлетворяется декретированным уже отделением церкви от государства и школы от церкви, т. е. мероприятиями, которые буржуазная демократия выставляет в своих программах, но нигде в мире не довела до конца ... ВКП руководствуется убеждением, что лишь осуществление планомерности и сознательности во всей общественно-хозяйственной деятельности масс повлечет за собой полное отмирание религиозных предрассудков. Партия стремится к полному разрушению связи между эксплуататорскими классами и организацией религиозной пропаганды, содействуя фактическому освобождению трудящихся масс от религиозных предрассудков и организуя самую широкую научно-просветительную и антирелигиозную пропаганду»⁵⁵. Кризь більшовицьку риторичку про експлуатовані трудящіє класи, релігійні попередження й т. п. явно прочитується першорядна мета ВКП(б) – «полное разрушение и освобождение» цих самих «трудящихся масс» від релігійного світогляду.

8-й відділ Народного комісаріату юстиції (відділ культів), завданням якого було «провадження в життя» Декрету про відокремлення Церкви від держави, так прямо й названо – Ліквідаційний. Його керівник і один із головних ідеологів «атеїстичної пропаганди» П.О. Красіков (1870–1939)⁵⁶ у статті «Кому это выгодно», полемізуючи з головою Всеукраїнської ЧК М.І. Лацисом (1888–1938)⁵⁷, відверто писав: «Советская власть [потому] отделила церковь от своего государства, что пути их расходятся, ибо коммунизм расходитсся не только с православной, а со всякой религией. ... Мы, коммунисты, своей программой и всей своей политикой, выражающейся в советском законодательстве, намеряем единственный в конечном счете путь как религии, так и всем ее агентам: это путь в архив истории (тут і далі курсив наш – В.Ш.)»⁵⁸. А в «Докладе по религиозному вопросу на Всероссийском съезде коммун и артелей» 2 грудня 1919 р. ще відвертіше: «... ошибаются те, кто думает совместить коммунизм с христианством, как определенной системой, определенной программой. Этого сделать теперь нельзя без уничтожения самого существенного смысла того или другого. ... мы признаем, что религия есть частное дело [только постольку], поскольку можно признавать, что право на невежество есть частное дело. ... всякий служитель культа, всякий, принесший формальные обеты или присяги на безоговорочное повиновение своей церковной иерархии ... не может быть равноправным гражданином нашего государства, особенно в эпоху величайшей напряженнейшей борьбы...»⁵⁹

Ця доповідь стосувалася безпосередньо й «монастирських комун», і в кожного, хто з нею ознайомився⁶⁰, не залишалось ніяких ілюзій щодо подальшого співіснування Церкви і советської держави, з одного боку, та існування в цій державі монастирів (хоча б і у вигляді «трудових комун») з іншого: «Монастыри необходимо передать в руки трудящихся; в число этих трудящихся, конечно, могут быть допускаемы, как полноправные члены артели или коммуны, все трудовые элементы бывших монастырей, за исключением монашесствующих, которые, конечно, не могут принимать наших Советских уставов и законов, так как подчинены своим особым уставам и законам. ... ни в коем случае этих бывших монастырских помещиков, игуменов, архимандритов, не следует оставлять в роли старших, управляющих, в роли старых господ положения. Другой важный вывод заключается в том, что коммуна – артель и т. д., как таковая, не может объявлять себя религиозной

⁵⁵ Пункт 13. В области религиозных отношений. *Программа и устав ВКП(б)*. Москва: Партиздат, 1927.

⁵⁶ Саме П.О. Красіков спільно з А.В. Луначарським (1875–1922), П.І. Стучкою (1865–1932) і М.А. Рейснером (1868–1928) готував текст Декрету про відокремлення Церкви від держави. Для проведення в життя декрету в Наркомюсті був створений відділ культів, який очолював Красіков. Він також редагував журнал «Революция и церковь», навколо якого склався актив так званих воєвничих безбожників.

⁵⁷ У грудні 1919 Лацис опублікував програмну статтю «Церковь и государство», у якій, зокрема, говорилося: «... опыт учит нас быть предусмотрительными и поддерживать в духовенстве то течение, которое следует за духом времени и идет на поддержку Советской власти. Это течение наметилось довольно ясно, и было бы непросительно не обратить внимания на эти новые веяния в православной церкви... Естественно, что прогрессивное духовенство имеет право рассчитывать на поддержку Советского государства. И эту поддержку оно найдет, если пойдет по пути, намеченному Советской властью. За Советскую власть стоят миллионы трудящихся. Громадное большинство из них верующие. Они могут признавать только обновленную церковь, стоящую за Советскую власть (курсив наш – В.Ш.)» (*Известия ВЦИК*. 1919. 2 декабря).

⁵⁸ *Известия ВЦИК*. 1919. 14 декабря.

⁵⁹ Ця доповідь згодом вийшла друком як окрема стаття. Цит. за: Красіков П.А. Крестьянство и религия. *Революция и церковь*. 1919. № 6–8. С. 14–15. У 1920 р. вона була перевидана окремою брошурою: Крестьянство и религия. Москва: Народный комиссариат юстиции, 1920. 16 с. (Антирелигиозная библиотека журнала «Революция и церковь», Вып. 4), і потім неодноразово перевидувалася у збірниках статей Красікова.

⁶⁰ А в тому, що єпископ Пахомій та керівництво Троїцько-Іллінського монастиря з нею були ознайомлені, немає жодного сумніву, адже доповідь було надруковано в головному більшовицькому виданні, в якому із номера в номер декларувалася політика советської влади щодо релігії та Церкви. Неможливо уявити, щоби церковний провід в Чернігові не слідував за напрямком советської церковної політики, а советські очільники в місті не ознайомили з нею правлячого архієрея та керівництво монастиря.

організацій, етим самым она выбывает из числа граждански равноправных Советских организаций, так как преследует свои особые религиозные, а не экономические цели и становится в подчинение не советскому законодательству и строительству, а своим религиозным центрам, т. е. сторонникам старого строя». Тобто монастирі як такі позбавлялися юридичних прав і не могли існувати в советській країні легально лише тому, що, як релігійна спільнота, мали «свої особые религиозные цели».

«Отдельные члены коммуны, – писав далі голова Ліквідаційного відділу, – могут веровать, конечно, как им угодно и, как верующие, могут ходить в свои молитвенные дома, церкви, все вместе или порознь, в одну церковь или в разные, но сам коллектив, как экономическая и политическая ячейка в общем трудовом и политическом организме Советского государства, не может, как целое, действовать, ставя себе цели религиозные, т. е. чуждые освобождению рабочего класса от всякого рабства, отделять себя от Советского государства исключительными своими церковными законами, использовать средства производства, даваемые ему Советской Республикой, на поддержку прямую или косвенную, бессознательную, организации враждебной Советской власти, какой является всякая церковь – словом, ставить ячейку общественно трудового нашего организма в зависимость от директив несоветской организации. В этом направлении разработаны циркуляры Наркомземом вместе с Комиссариатом Социального Обеспечения в Юстиции, а также примерные уставы производительных коммун»⁶¹.

Закінчувалася доповідь прямою директивною місцевим советам, від яких залежало існування монастирів на усій території, підпорядкованій советській владі: «... наша задача, наша обязанность состоит в разрушении старых остатков бюрократической церковной армии, какими являются церковные организации, в лишении их материальных орудий их экономического и политического влияния на массы. ... [оскільки, згідно з більшовицькими ідеологічними установками, «церковні організації»] всегда преследуют эксплуататорские и контрреволюционные цели»⁶².

Отже, ідеологія та стратегічна політика советської влади були спрямовані на руйнацію та викоринення церковного життя, але проводилося це поступово, із тактичних міркувань робилися «поступки»: наприклад, тимчасово було дозволено існувати парафіям та монастирям. Спочатку ліквідували епархіальні управління, потім монастирі, а згодом і парафії.

І.В. Непотенко з цього приводу констатує: «На початковому етапі діяльність монастирів зі збереженням принаймні частини монастирського майна стала можливою лише за умови створення на їхній території комун (трудовах артілей) та вияву бажання братії обробляти землю власноруч, хоча й на тимчасовій основі. Комуна – форма спільного проживання, створена задля втілення в умовах антицерковної політики одного з ключових принципів радянської влади – принципу колективності. Монастирі більше не могли бути ізольованими осередками життя з власними правилами та цінностями»⁶³.

Кіновія або гуртожитковий монастир (від грецьк. κοινός – спільний, та βίος – життя) – чернеча община з нероздільним майном і спільним господарством, з однаковою для всіх їжею та одягом, із розподілом монастирських робіт між усієї братією, – існувала з глибокої давнини (IV–V ст.)⁶⁴ і зовнішнє нагадувала так звані комуни, які більшовики пропагували як форму колективного життя та праці. У господарській частині їх статuti майже не суперечили одне одному, а молитовне, богослужбове життя монастиря приймалося як факт і на ньому не акцентувалося. Саме тому створення монастирських комун задля збереження усталеного монастирського життя стало повсюдною практикою на величезній території, підконтрольній советській владі, і братія чернігівського Троїцького монастиря була в цьому не єдиною. Наприклад, у спогадах катакомбного схиєпископа Петра (Ладигіна; 1866–1957), записаних на початку 1950-х рр., згадується, що коли його з братією Свято-Андріївського афонського подвір'я в Одесі, настоятелем якого тоді був архімандрит Питирим (Ладигін)⁶⁵, у 1923 р. було вислано за межі міста, вони виїхали «на хутор, 50 верст от Одессы, где мы раньше занимали земли», і створили трудову артіль (комуна), поки їх у 1924 р. взагалі не вислали за межі України⁶⁶.

Згідно зі статутом чернігівської троїцько-іллінської монастирської комуни, вона створювалася «задля оброблення землі з веденням різних галузей сільського господарства для

⁶¹ Красиков П.А. Крестьянство и религия. С. 15.

⁶² Там само.

⁶³ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму... С. 61.

⁶⁴ Кіновія. Полный православный богословский энциклопедический словарь. Санкт-Петербург: Изд-во П.П. Соикина, 1912. Т. 2. С. 1270–1271.

⁶⁵ Таке ім'я він носив, будучи рясофорним монахом, при пострізі у велику схиму ім'я було змінено на Петро.

⁶⁶ Автобіографія схиєпископа Петра (Ладигіна). Машинопис. Архів схиєпископа Лазаря (Журбенка) (с. Великий Дальник, Одеська область). Папка «Схиєпископ Петр (Ладигін)». Арк. 4–5.

забезпечення членів громади необхідними продуктами»⁶⁷. У користування комуни надавалася частина колишнього монастирського майна: земельні сільськогосподарські ділянки, угіддя для сінокосу та випасу монастирської худоби, господарчі будівлі, необхідний інвентар. За статутом комуна мала право налічувати до 100 членів, але, оскільки монастир був чоловічий, жінки членами комуни бути не могли, тому офіційно в ній налічувалося 50. Тим не менш, «для ведення молочного господарства тимчасово долучали жінок з інших релігійних громад»⁶⁸.

Збережено основні види «ремісничих відділів», які існували ще за нормальної діяльності монастиря: слюсарний, столярний, палітурний, взуттєвий, а також відділ з «виготовлення предметів культу – свічок, вина, церковного начиння тощо»⁶⁹. Усіма справами, у тому числі розподілом роботи, керувала рада комуни, яка складалася з п'ятох чоловік⁷⁰. Оскільки сільськогосподарської роботи було багато, а ченців задіяно в інших видах монастирської діяльності, зокрема, ієромонахи продовжували здійснювати регулярні богослужіння⁷¹, до комуни було введено жителів навколишніх сіл, які, вочевидь, і раніше вже виконували ці роботи: Павлівки, Гуцино та хутору Львовка Чернігівського повіту⁷². Також до складу комуни увійшли члени парафіяльної ради, яку було зареєстровано згідно з постановою Чернігівського повітвиконкому від 20 березня 1919 р. про обов'язкову реєстрацію релігійних громад. Де іще це означало, що монастиря як «єдиної церковної організації» більше не існувало, його замінили парафіяльна рада Троїцького собору, який з цих пір офіційно функціонував виключно як парафіяльний, та трудова комуна, переважно більшість якої склали хоча й віддані Церкви, але все ж таки віряни.

Із церковних приміщень у користування монастирю-комуни було надано Троїцький собор, церкви Введенську та Стрітення Господнього з їх майном, а також майно Олександрівської церкви при Єпархіальному будинку, яке після ревізії будівлі було передане до Троїцького монастиря⁷³. Поточні витрати – ремонт храмів, опалення, податки, страхування тощо – лягали на плечі комуни⁷⁴, оскільки, фактично, це все ж таки був монастир, який за нових умов мусив прийняти таку форму існування. У комуни навіть був свій рахунок у банку, на який надходили кошти від господарчої діяльності⁷⁵.

Отже, на перших порах існування советської влади більшовики, з тактичних міркувань, пішли на певний «компроміс», чим Церква скористалася, не поступаючись питаннями принциповими, такими, як внутрішня свобода Церкви в питаннях віри та сумління. Тим не менш, попри уявну «ідилію», усім було зрозуміло, що така форма співіснування советської держави та Церкви була тимчасовою: влада постійно втручалася в монастирське життя, «підкріплюючи свої дії нормативними документами, які невпинно наближали руйнування монастирів як релігійних форм побутування та духовних осередків»⁷⁶. Мало в кого виникали сумніви в тому, що це лише один із етапів у боротьбі з релігією, за яким будуть другий, третій, аж поки безбожники не виконають головне завдання, яке вони поставили собі за мету – замінити релігійне світобачення народних мас на атеїстичне.

Збереглися спогади про святкування Великодня в більшовицькому Чернігові в 1919 р. Пасха тоді прийшлася на 20 квітня, лише три місяці були більшовики в місті, але як усе змінилось: «Мы голодали. ... Незаметно время приближалось к светлому празднику Св. Пасхи. ... не только в соборе»⁷⁷, но и других церквах была масса молящихся, но это было не то, что раньше. Неприветливо, грязно и не торжественно, а скорее грустно, тоскливо было в этот Светлый праздник. В особенности было неприятно то, что еврейская молодежь положительно издевалась над нами и ходила группами по церквям, чтобы посмеяться над православными предрассудками. Они мешали молиться, но тем не менее люди молились. Молились с отчаянием. Как никогда многие стояли на коленях и плакали. О чем они плакали, конечно, всем было понятно. Они молились, не обращая внимания на посторонних. Они забыли, что это был радостный, светлый праздник – Светлое Христово Вос-

⁶⁷ Цит. за: Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму... С. 61.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2–9.

⁷¹ До того ж, згідно з директивою Красікова, архімандрити, ігумени, ієромонахи взагалі не могли бути членами «монастирської» комуни. Хоча доповідь Красікова на з'їзді комун відбулася пізніше, у грудні, але немає сумніву, що цей напрямком владою вибрано було з самого початку.

⁷² Імовірно, влада в Чернігові дозволила ченцям на першому етапі існування комуни увійти до її складу, хоча це й суперечило загальній лінії відділу культів, згідно з якою монахи взагалі не мали права бути членами комуни. Проте цей компроміс був тимчасовим, після остаточного встановлення советської влади в Україні Троїцький монастир взагалі буде закритий, як і Єлецький, а на його території розмістяться різні советські установи.

⁷³ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 193–205.

⁷⁴ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 1.

⁷⁵ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 5–6.

⁷⁶ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму... С. 62.

⁷⁷ Мається на увазі кафедральний Спасо-Преображенський собор.

кресение. Они залили слезами этот праздник и видели только одного Бога и свое безысходное горе.

Большевизм преследовал совесть, и если не запрещал молиться, то, во всяком случае, издевался над молящимися, но люди молились и не замечали еврейскую молодежь, которая с усмешкой указывала пальцем на склонившихся всем своим телом перед иконами истрадававшихся в своем горе людей...»⁷⁸

Найбільш кривавим було літо 1919 р., адже в Україні по всьому фронту більшовики зазнавали поразки, і тому терор прийняв нові форми. Із Москви надійшли інструкції: аби запобігти повстанням у більшовицькому тилу, розстрілювати заручників⁷⁹. «Наступило лето – эти кошмарные дни, залитые кровью. Где-то далеко наступали добровольцы. Большевикам угрожала опасность, и они отвечали на это массовыми расстрелами. Гибли не только виновные, по мнению большевиков, но и просто граждане, которых именовали заложниками... На улицах устраивали облавы, и одновременно производились обыски в целых кварталах. Становилось жутко жить. Чрезвычайка открывала филиальные отделения. Тюрьмы переполнились людьми, ждавшими своей участи. Газету было страшно брать в руки. Списки расстрелянных и призывы к убийствам заставляли содрогаться перед этой черной печатью»⁸⁰. За твердженням Д.В. Країнського, у ці дні в якості заручників у Чернігові, поміж інших, було розстріляно й групу духовенства: «Шестьдесят полупьяных солдат расправлялись с группой связанных по рукам людей. В конторе (Тюремного замку, звідки забирали приречених на розстріл – прим. В.Ш.) стоял стон и вопль. ... Я не могу припомнить фамилии расстрелянных в эту ночь, но помню, что среди них были священники, офицеры и женщины»⁸¹. «Заложники редко выпускались на волю. Они гибли при малейшей неудаче на фронте, о котором к нам доходили смутные слухи»⁸².

Повальний терор у місті обурих навіть червоних козаків, які пригрозили розгромити «чрезвычайку». На деякий час розстріли припинилися, поки кавалерійський загін не було відправлено на фронт, відтак терор прийняв ще більш жорстокий характер⁸³. Єлецький монастир після видалення козаків із міста зайняли червоноармійці. Чи діяв у цей час древній монастирський Успенський собор (принаймні як парафіяльний), наразі невідомо, документи тієї пори не збереглися. Проте важко уявити, щоб хто-небудь наважився служити або відвідувати служби в храмі, якщо в трьохстах метрах від нього проводилися масові розстріли, а в монастирських келіях жили ті, хто ці розстріли здійснював. Невідома й доля ченців монастиря: ми припускаємо, що ті з них, хто не потрапив у заручники, перейшли до Троїцького монастиря (вірогідніше, неофіційно) або роз'їхалися по селах, як згодом це зробить більшість насельників Троїце-Іллінської обителі.

У цьому кривавому мареві видається дивним, що попри все продовжувала працювати Чернігівська духовна семінарія, більшовики її закриють лише після третього, остаточного захоплення Чернігова⁸⁴. Можливо, так сталося через те, що корпуси семінарії знаходили-

⁷⁸ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 74–77.

⁷⁹ Розин Э.Л. Ленинская мифология государства. Москва: Юристъ, 1996. С. 258. Докладніше про інститут заручництва як форму тотального терору в СРСР і, зокрема, в Україні, див.: Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1933 рр.). Київ: Темпора, 2013. 624 с.

⁸⁰ Краинский Д. В. Записки тюремного инспектора. С. 97.

⁸¹ Там само. С. 53–54.

⁸² Там само. С. 114.

⁸³ Там само. Згідно зі спогадами полковника Б.О. Штейфона, який командував 13-м піхотним Білозерським полком Дроздовської дивізії Добровольчої армії, що звільнив Чернігів від більшовиків, чернігівські «червоні козаки» були направлені на захист мосту через р. Десна, аби призупинити наступ добровольців: Штейфон Б.А. Чернігов. Кризис добровольчества. Белград, 1928. С. 96.

⁸⁴ Вважається, що Чернігівську духовну семінарію було закрито разом із Духовним училищем ще на початку 1919 р., до приходу Добровольчої армії (Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу. Реабілітовані історією. У 27-ми т. Чернігівська область / Упорядники О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. Кн. 3. С. 11; Тарасенко О.Ф. Репресії проти Церкви в Чернігівській єпархії 1920–1930-х рр. Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 6–7 лютого 2020 р. / Упоряд. С.В. Шумило; відп. ред. прот. В. Савельєв. Українська Православна Церква; Київська духовна академія і семінарія; Центр вивчення спадщини новомучеників і сповідників ХХ століття. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2020. С. 301). Однак зі свідчень Миколи Васильовича Смельницького, молодшого брата настоятеля Троїцько-Іллінського монастиря архимандрита Георгія (Смельницького), дізнаємося, що як мінімум до жовтня 1919 р. семінарія продовжувала працювати: «Я в 1918 г. еще учился в семинарии и продолжал учиться до прихода деникинцев, с отступлением таковых я также отступал с ними» (ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 11397. Арк. 294 зв.). М.В. Смельницького було заарештованого 20 лютого 1931 р. за звинуваченням у належності до «української повстанческой организации ... “Військова вільно-козацька організація Визволення України”» (Там само. Арк. 30, 285–286). Отже, семінарію було закрито вже після остаточного встановлення в місті советської влади – у листопаді–грудні 1919 р., тим більш, що частина її студентів-семінаристів вступила до лав Добровольчої армії під час нетривалого перебування добровольців у Чернігові. Це підтверджує і свідчення колишнього студента Чернігівської семінарії протоієрея Миколи Барановича (1898–1975), який з 1943 р. служив у різних церквах Риги: «Во время гражданской войны я учился в Черниговской Духовной Семинарии, ректором которой был архимандрит Николай (Могилевский). Окончив Семинарию в 1919 году, как раз в то страшное время, когда начиналось гонение на Церковь, я испугался возможных страда-

ся, за мірками того часу, далеко від центру міста, і більшовикам ці будівлі ще не знадобилися... Проте це лише припущення, відповіді на питання: чим керувалися більшовики, дозволивши працювати Духовній семінарії в той само час, коли на території Духовного училища відбувалися масові розстріли? – ми, можливо, не знайдемо ніколи. Однак висловимо надію, що як збереглися рукописи зі спогадами М.В. Черносивитової та Д.В. Країнського, із яких почерпаємо багато невідомого раніше інформації з життя Чернігова 1919 р.⁸⁵, так десь в архівах Парижа, Белграда або Кестонського інституту чекає свого дослідника невідомий досі рукопис зі спогадами поки що невідомого нам земляка.

31 серпня 1919 р. Добровольча армія увійшла в Київ, білі дійшли до Козельця; 10 вересня частини Червоної армії почали контрнаступ на Чернігів і знову захопили Козелець, проте добровольчі частини отримали підкріплення й незабаром вибили червоних із міста. Почалися бої за визволення Чернігова.

Більшовики готувалися до рішучого захисту міста, на деякий час Чернігів навіть було проголошено столицею Советської України, адже майже зі всієї її території більшовиків було вибито. Терор у місті посилювався, заручників відловлювали прямо на вулицях, влаштовуючи облави⁸⁶.

В останній перед приходом добровольців день було розстріляно велику групу заручників, серед них два священники. За браком часу, уперше за дев'ять місяців червоного терору в Чернігові, розстріли відбулися прямо у в'язниці, біля стіни бані. Розстрілював власноруч комісар Чернігівської ЧК Тит Коржиков (1896–1937), поранених добивав шаблем. Трупи, за його розпорядженням, закопали тут же в Тюремному замку біля купи гною⁸⁷. Спішно полишаючи місто, чекісти увезли із собою ще 17 заручників, яких потім розстріляли.

12 жовтня більшовики залишили Чернігів: «Сто двадцать пять добровольцев ворвались в город, и тысячи вооруженных большевиков бежали опрометью вместе с комиссарами и советскими служащими»⁸⁸. На щастя, чекісти не встигли розстріляти ще одну велику групу заручників, розстріл якої відклали до ранку. Місто було звільнено, і вперше за багато місяців люди спали спокійно⁸⁹.

Як би ми не критикували, з позицій українського державотворення, провід Добровольчої армії за його незрозуміння й навіть ворожість до «українського питання»⁹⁰, історична правда полягає в тому, що для сотень тисяч змучених більшовиками людей прихід добровольців був звільненням від тортур і неминучої смерті: «После девяти месяцев гнета, ужаса и полного обезличения личности мы почувствовали себя людьми. Мы радовались искреннею радостью и чувствовали неприкосновенность личности. Это дало нам тот покой, который впервые после пережитых ужасов дал нам крепкий, безмятежный и освежающий сон. Мы знали, что ночью никто не постучит нам в окно и что никто не нарушит нашего сна. Мы были счастливы ... Мы были голодны, но крепкий и покойный сон в эту ночь подкрепил наши силы. Мы надеялись. Все встали утром с улыбкой на усталом лице. Мы переживали счастливые минуты и как будто отряхивали с себя грязь большевизма. Мы почувствовали себя интеллигентными людьми»⁹¹.

Більшовики захищали тимчасову столицю Советської України запекло, 13-й піхотний Білозерський полк Дроздовської дивізії, за спогадами командира полку Б.О. Штейфона (1881–1945), поніс близько 60% втрат; один із батальйонів, який штурмом брав єдиний у той час міст через Десну, загинув майже повністю⁹². Сил не вистачало, тому очистити всю Чернігівщину від більшовиків не вдалося: «північна частина Чернігівщини залишалася ра-

ний и не хотел принимать священный сан...» (Баранович Николай, протоиерей. Латвия. *Тихий свет лампады не гасимой... Священноисповедник Николай, митрополит Алма-Атинский и Казахстанский* / Сост. В. Королева. Москва: Паломник, 2013. С. 150). Усі навчальні заклади в Російській імперії діяли за одним зразком: навчання починалося восени, у вересні, а закінчувалося наприкінці весни – на початку літа (кінець травня – червень), як і зараз в Україні. Тобто Микола Баранович закінчив семінарію щонайменше у червні 1919 р., через 5 місяців після окупації Чернігова більшовиками, під час другої хвилі червоного терору в місті – «как раз в то страшное время, когда начиналось гонение на Церковь».

⁸⁵ Приміром, про Єлецький монастир, Духовне училище, червоний терор, визволення міста Добровольчою армією й відступ добровольців під натиском більшовицьких військ тощо.

⁸⁶ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 147–148.

⁸⁷ Тама само. С. 138–139.

⁸⁸ Там само. С. 153.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Фатальна помилка, яку намагався виправити барон П.М. Врангель (1878–1928), коли перейняв командування Добровольчою армією після генерала А.І. Денікіна (1872–1947), але вже було запізно: російські та українські військові сили більшовиками були розгромлені поодиночці.

⁹¹ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 153.

⁹² Штейфон Б.А. Чернигов. С. 121.

дяньською»⁹³, Добровольча армія не змогла оволодіти територією, де були згруповані значні сили червоних.

Тим не менш, радість від звільнення міста була взаємною: «Мы вошли в город. Весь в зелени, в прежнее время тихий, мирный, Чернигов в период гражданской войны перенес немало тяжелых испытаний. По моем прибытии меня окружили жители и со слезами на глазах выражали свою радость», – згадував полковник Б.О. Штейфон⁹⁴. «Через два дня, – пише він далі, – на площаді у собора Св. Феодосія Черниговського был отслужен молебен и устроен парад»⁹⁵.

На перший погляд може здатися, що із плином часу й через безліч подій полковник Штейфон переплутав назву собору, перед яким був відслужений подячний молебен за звільнення міста від «червоної чуми». Адже йдеться про кафедральний Спасо-Преображенський собор, на площі навпроти якого зазвичай відбувалися такого роду урочистості⁹⁶. Однак насправді О.Б. Штейфон закарбував у пам'яті народну назву чернігівського кафедрального собору, яка побутувала серед містян у той час: Спасо-Преображенський собор називали «собором Феодосія», оскільки там перебували мощі свт. Феодосія Углицького (+1696)⁹⁷.

Отже, після звільнення Чернігова 12 жовтня 1919 р. від більшовиків, через два дні, 14 жовтня, на свято Покрови Пресвятої Богородиці, на головній площі міста перед соборами, в одному з яких знаходилася найголовніша святиня Чернігова – мощі свт. Феодосія, було відправлено подячний до Бога молебен з приводу визволення міста й проведено урочистий військовий парад, що й закарбувалося в пам'яті полковника Штейфона.

За день перед цим, тобто вже наступного дня після заняття добровольцями Чернігова, 13 жовтня був виданий наказ начальника гарнізону про анулювання всіх розпоряджень і декретів советської влади, а також про те, щоб усі, хто раніше перебував на службі в державних установах, якнайшвидше приступили до виконання обов'язків згідно з колишніми посадами, адже місто не могло довго залишатися без цивільної влади⁹⁸. Відтак усі антицерковні советські закони також було анульовано, храмам і монастирям повернено юридичний статус і їх колишні права.

По всьому місту служили подячні молебні та панахиди за загиблими; сплюндровані чекістами, червоноармійцями та советськими службовцями приміщення знову освячували. Так, наприклад, було наново освячено будинок Окружного суду: «Перед началом заятий в Окружном суде были отслужены молебен и панихида по убиенным большевиками судебным деятелям. Присутствовали члены суда, освобожденные добровольцами из тюрьмы. Все имели измученный вид и были плохо одеты. Священник, окропляя помещение суда, где помещались большевицкие учреждения⁹⁹ – исполком, трибунал, каратель-

⁹³ Сіментов Ю.А., Яцура М.Т. Чернігівщина в роки громадянської війни. С. 100–113.

⁹⁴ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 122.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Наприклад, у 1917 р. на цій площі був відслужений урочистий молебен з військовим парадом у зв'язку з прийняттям Українською Центральною Радою всієї повноти влади в Україні. Чернігівський губернський комісар того часу Дмитро Дорошенко (1882–1951) так описує цю подію: «1 грудня [Чернігів] святкував оповіщення Української Народної Республіки. З наказу губернського комісара всі урядові інституції й школи цей день були зачинені. Не працювали й установи земські. На майдані перед Спасопреображенським собором духовенство всього міста з єпископом [Новгород-Сіверським] Іоаном [Доброславним; 1871–1937] на чолі відправило молебен, перед початком якого було прочитано Універсал українською й російською мовами. Єпископ Іоан сказав слово до народу й до воєнків і обійшов усі лави війська, кроплячи свяченою водою. По молебні відбувся парад війська...» (Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. Нью-Йорк, 1954. Т. 1. Доба Центральної Ради. С. 141).

⁹⁷ Так чернігівці називали поміж собою Спасо-Преображенський собор ще в перше десятиліття після Другої світової війни. Див., наприклад, листування вже згаданого вище Миколая (Могилевського; 1877–1955), архієпископа Алма-Атинського, колишнього вікарія Чернігівської єпархії, із Маргаритою Олександрівною Миловидовою: «Передо мною два твоих письма. Второе так много меня порадовало: описание тобою священного торжества в соборе Св. Феодосия так дорого и приятно мне. Собор его мне сугубо дорог: в нем я принял благодать Епископства (восени 1919 р. – В.Ш.). Под день его памяти, в вечер, тобою описанный, я был не у себя, а в селе при станции Уш-Тобе (я был в поездке по епархии), и там мы служили службу с акафистом св. Феодосию. ... Наше торжество было скромнее вашего. Вы радовались, стоя перед ракой его святых мощей, – не менее и мы, далекие по расстоянию от Чернигова, радовались, имея у себя частичку тех же мощей и образ его...» (Цит. за: Тихий свет лампады негасимой... Священноисповедник Николай, митрополит Алма-Атинский и Казахстанский / Сост. В. Королева. Москва: Паломник, 2013. С. 522). На жаль, як це прийнято часто в церковних виданнях, листи опубліковані без дат, однак приблизний час з'ясувати можна: 1946–1955 рр. (рік повернення до Чернігова мощей свт. Феодосія та рік смерті Миколая (Могилевського)). Закритий у 1926 р., у 1942 р. Спасо-Преображенський собор – «собор Св. Феодосія» – відновив богослужіння, у 1961 р. його було знову закрито (Черненко О. Спасо-Преображенський собор. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2018. С. 30). Із листа дізнаємося також, що з 1946 р. мощі свт. Феодосія знову перебували в Спасо-Преображенському соборі.

⁹⁸ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 156; Штейфон Б.А. Чернигов. С. 124.

⁹⁹ Про советські установи, що розміщувалися в будівлі Окружного суду, пише С. Сергеева: «30 серпня частини Червоної армії залишили Київ. ЦК КП(б)У, Раднарком, Рада робітничо-селянської оборони України тимчасово

ний подотдел и другие, – приговаривал: “Господи, избави нас от этой мерзости”. И он был прав. Было жутко в этих холодных стенах неотапливаемого здания суда, имевшего вид как после разгрома. Когда-то светлое, уютное и приветливое помещение отдавало теперь каким-то затхлым запахом, исходящим точно из подполья ... Было невесело, точно людям не верилось, что это начало того возрождения, которого так долго мы все ожида-¹⁰⁰ли».

Життя поступово почало налажуватися: «В городе было спокойно. Чувство личной безопасности составляло радость жизни. Спалось спокойно и безмятежно, только голод продолжал мучить людей», – згадував Д.В. Країнський¹⁰¹.

На фоні загальної радості та ейфорії братія Троїцько-Іллінського монастиря з паствою розчистили зарості чагарнику та бур'яну біля входу до Аліпіївських і Лаврентіївських печер і вже відкрито продовжили роботи з внутрішнього оздоблення печерних храмів та примі-¹⁰²чень».

Щодо Єлецького монастиря, припускаємо, що навряд чи за короткий термін перебування Добровольчої армії в місті там могло відродитися чернече життя. Зате збереглося передання, буцімто в цей час на території обітелі знаходився «штаб белогвардейских частей»¹⁰³. Щоправда, документальних підтверджень цьому немає й цілком вірогідно, що за плином часу білогвардійців переплутали з червоними козаками, штаб яких у 1919 р., як ми вже згадували, розміщувався на території Єлецького монастиря. Що ж до добровольців, чернігівська дослідниця С. Сергєєва вказує на те, що «штаб денікінців знаходився у колишньому будинку губернської земської управи (нині тут Чернігівська обласна державна адміністрація), з балкону якого вони зазвичай проголошували промови»¹⁰⁴.

Добровольчі частини, вибивши червоних із Чернігова, пішли далі, навіть не зупинившись на відпочинок після запеклих боїв¹⁰⁵. Фактично, Чернігів перебував у прифронтовій зоні¹⁰⁶.

Комендант намагався відновити в місті цивільну владу, але власних сил не вистачало, не вистачало й місцевих спеціалістів – під час другої хвилі терору більшовики системно нищили «старорежимних» фахівців, аби припинити навіть спробу реставрувати та відновити несовєтську форму життя. І Д.В. Країнський, і Б.О. Штейфон визнають, що цивільної влади в місті, через брак сил і, головне, близькість фронту, майже не було. Після дев'ятимісячного погрому місто потребувало «помощи широкой, систематической, а таковой не было, ибо не было власти»¹⁰⁷. Хаос по всій лінії фронту прийняв такі форми, що навіть призначений помічником Чернігівського губернатора А.Л. Марков, знаходячись у Броварах, не знав, що Чернігів уже в руках добровольців: «Губернатор Лопухин, а с ним и весь его штаб в лице исполняющего обязанности вице-губернатора Михайлова и двух чиновников для поручений поселились в [Київській] квартире на Институтском спуске. Там и открыли временное Управление Черниговской губернией, так как Чернигов был занят большевиками и в руки добровольцев так никогда и не попал. Из его 12-ти уездов только три были в наших руках»¹⁰⁸.

Окремо треба сказати про єврейські погроми, цей бич громадянської війни, із яким боролися, але так і не змогли подолати ані Головний отаман військ УНР Симон Петлюра, ані головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії Антон Денікін. Погроми в Чернігові були, про них детально пише Д.В. Країнський¹⁰⁹. Б.О. Штейфон також цього не приховує – хоча й коротко, але з гіркістю він пише: «Я сурово боролся с подобными явления-

переїхали до Чернігова, розмістилися в будинку окружного суду (нині обласне управління СБУ)» (Сергєєва С. Чернігів у 1919 році. *Скарбниця української культури*. 2006. № 7. С. 13).

¹⁰⁰ Там само. С. 156–157.

¹⁰¹ Там само. С. 156.

¹⁰² Свідчення О.С. Саранчова; Свідчення Ксенії Огеївни Чайникової, яка близько знала архієпископа Пахомія (Кедрова) та ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 23 травня 1992 р., архів автора.

¹⁰³ Вероника (Терехова), монахиня. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь... С. 38; Тарасенко А.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: исторический очерк с приложением «Скарбниця потребной» Иоанникия Галытовского в русском переводе. Изд. 2-е, испр. и дополн. Чернигов, 2013. С. 113.

¹⁰⁴ Сергєєва С. Чернігів у 1919 році. С. 15.

¹⁰⁵ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 129.

¹⁰⁶ Що таке бути прифронтовим містом, чернігівці знову випробували на собі, переживши блокаду та масований обстріл Чернігова через 100 років після описуваних подій – у лютому–квітні 2022 р., і знову, фактично, від тієї ж Червоної армії – чекістського кремлівського режиму, який проголосив себе наступником ССРСР, та з тією самою метою – відновити Советський Союз.

¹⁰⁷ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 127.

¹⁰⁸ Марков. А.Л. Записки о прошлом: 1893–1920. Москва: Традиция, 2014. С. 739. Щодо віце-губернатора Михайлова, ген. Штейфон пише: «Прибывший ... и посетивший меня вице-губернатор не скрывал всей своей беспомощности. Он и несколько приехавших с ним чиновников были, конечно, бессильны дать губернии желаемый порядок. Вице-губернатор поступил так, как поступил бы каждый на его месте: дал видимость власти городу и предоставил деревню собственной участи» (Штейфон Б.А. Чернигов. С. 124).

¹⁰⁹ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 159.

ми, предавал виновных военно-полевому суду и без снисхождения утверждал смертные приговоры, о чем объявлялось в “Ведомостях пехотного Белозерского полка”»¹¹⁰. Зі спогадів Д.В. Країнського бачимо, що погроми врешті-решт припинилися, хоча припинити окремі ексцеси повністю так і не вдалося, і пограбування почалися знову в міру наростання в місті хаосу через стрімкий наступ більшовиків¹¹¹.

26 жовтня більшовики знову пішли в контрнаступ, значно потіснивши добровольців по всій лінії фронту, 29 жовтня почалися бої за Чернігів. «Добровольці сражались героїски, в этом не было сомнения, но их была горсточка в сравнении с большевиками», – згадував Д.В. Країнський¹¹². Не сподіваючись на власні сили, полковник Штейфон оголосив мобілізацію: «Большие потери снова обессилили нас. Очередная мобилизация лишь временно отдала кризис, однако он назревал с каждым днем»¹¹³.

Мобілізація до Добровольчої армії – епізод, важливий для цього дослідження, оскільки майбутній настоятель Троїцько-Іллінського монастиря архімандрит Георгій (Смельницький; 1896–1937), тоді ще студент Київської духовної академії, а під час Першої світової війни – кадровий офіцер, вступив до лав ДА й зі зброєю в руках воював проти більшовиків. Тоді ж записалися в добровольці й два його молодші брати, студенти Чернігівської духовної семінарії 18-річний Федір і 16-річний Микола. Федір згодом під Козельцем потрапить до більшовиків у полон і буде розстріляний. Їх старші брати, Павло та Іван (за Гетьманату – офіцери Державної варти), давно вже билися з більшовиками на Кубані та Дону. У великій родині шанованого козелецького священника Василя Смельницького жоден із братів не залишився осторонь від збройної боротьби з советською владою¹¹⁴.

Але не тільки ця сім'я проявила себе жертовно в цій нерівній війні за гідність людської особистості. Полковник Штейфон писав, що оголошена ним мобілізація «прошла успешно и даже с известным подъемом»¹¹⁵: чернігівські студенти, семінаристи, гімназисти, незважаючи на всі недоліки добровольчої влади й нищівні поразки на фронті, масово йшли до лав ДА. «Стали поступать сведения о неудаче добровольцев по всему фронту. У Орла они потерпели поражение и быстро откатывались обратно. Слухи шли быстрее всяких сведений и опережали газетные сообщения. Настроение общества становилось безнадежным. Не унывала только молодежь, которая с энтузиазмом шла в ряды добровольцев. Гимназисты, студенты, кадеты уже сражались. Они пошли в своих легоньких пальто, в ботинках, без денег, с одним только благословением своих родных, не видевших другого исхода. Это были юные герои, почти дети, шедшие на неравный бой с озверевшими людьми», – згадував Д.В. Країнський¹¹⁶. Не викликає сумніву, що за такого загального морального підйому чернігівської молоді стіни Духовної семінарії полишили не лише брати Смельницькі... Батьки благословляли своїх дітей, бо, переживши дві хвили червоного терору, не хотіли більше такої долі дітям, та й добре розуміли, що чергові криваві хвили (а їх ще багато!) рано чи пізно накриють їх усіх.

Георгій Смельницький був улюбленим учнем єпископа Пахомія (Кедрова), родина Смельницьких взагалі дуже шанувала чернігівського архієрея, між ними була духовна дружба¹¹⁷. Діти зі строго церковної сім'ї не зважилися б залишити стіни семінарії без благословення на це свого духовного наставника, ким для усіх Смельницьких був єпископ Пахомій. Отже, немає сумніву, що на боротьбу з богоборчою владою чернігівська молодь отримала благословення свого архіпастиря, хоча, припускаємо, це відбувалося неофіційно, без розголосу.

Через 8 днів запеклих боїв – 6 листопада – советська влада остаточно утвердилася в Чернігові. Д.В. Країнський пише, що добровольці, як і взагалі містяни, полишаючи місто, були впевнені, що за декілька днів вони повернуться¹¹⁸, але цього не сталося. Відтак повернувся «кривавий голова» чернігівської ЧК Тит Коржиков, який ще декілька тижнів тому власноруч розстрілював заручників, серед них і священників. У місті розпочалася третя хвиля червоного терору – проти тих, хто не встиг або не захотів полишити Україну й вибрати гірку долю емігранта неминучої смерті в катівнях ЧК–ОДПУ–НКВС¹¹⁹.

¹¹⁰ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 124.

¹¹¹ Дмитро Васильович пише, що в останні неділі перебування в Чернігові Добровольчої армії влади як такої в місті вже не було: добровольчі частини воювали на фронті, сил на наведення порядку не вистачало, й різний злочинний елемент одразу з цього скористався. Це підтверджує й полковник Штейфон.

¹¹² Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 162.

¹¹³ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 102.

¹¹⁴ Детальніше див.: Шуміло В. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. №. 2. С. 90–93.

¹¹⁵ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 99.

¹¹⁶ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 162.

¹¹⁷ Шуміло В. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький)... С. 93.

¹¹⁸ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 164.

¹¹⁹ Черносивтова М.В. Расстрелы после Деникина. *Красный террор глазами очевидцев*. С. 91–93.

Свідчень про терор в Чернігові після третього повернення більшовиків майже не має. Ті, хто міг його описати, пішли разом із добровольцями, а ті, хто залишився, або загинули, або не наважилися записувати, боячись за життя своїх рідних і своє власне життя. Утім, оскільки голова ЧК був той самий, можна припустити, що помста городянам за теплий прийом добровольців була не менш жорстокою, ніж терор під час його першого перебування в Чернігові¹²⁰.

Збереглося церковне передання про репресії в цей час чернігівського духовенства: «Многие черниговские священнослужители и монахи были репрессированы. По свидетельству очевидцев, когда однажды очередную партию ссыльных заталкивали в поезд, из вагона раздалась громогласная песнь “Тебе Бога хвалим, Тебе Господа исповедуем”. Находящиеся на перроне люди в слезах опускались на колени и молились за новомучеников»¹²¹.

Із поверненням совєтської влади відновлено й усі антицерковні закони. Вочевидь, саме у цей час було назавжди закрито Чернігівську духовну семінарію, а її приміщення конфісковано.

Документів цього періоду про діяльність Єлецького монастиря не віднайдено. У місцевому церковному переданні також не збереглося жодної згадки про те, що монастир взагалі було відновлено. Найімовірніше, що з січня – березня 1919 р., коли монастир було закрито, а на його території розміщено червоних козаків, його діяльність більше не поновлювалася. У цей же час Троїцько-Іллінський монастир офіційно продовжив своє тимчасове існування як «трудова комунa».

Роботи з оздоблення Аліпіївських печер, які за білогвардійців почали проводити відкрито, були майже завершені. Першу божественну літургію відслужили 9 грудня / 26 листопада 1919 р., у день пам'яті преподобного Аліпія Стовпника, небесного покровителя ієромонаха Аліпія (Яковенка)¹²². Служив літургію єпископ Пахомій у співслужінні ієромонахів Троїцького монастиря Лаврентія (Проскури), Аліпія (Яковенка), Смарагда (Чернецького) та інших. Проте (чого й варто було очікувати), новий печерний монастир проіснував недовго. За різними відомостями, уже до кінця 1919 р. влада заборонила проведення богослужінь у печерних храмах. Принаймні, відомо точно, що в лютому 1920 р. в печерах відкрито вже не служили¹²³. Незважаючи на заборону, богослужіння там проводилися «катакомбно» – потай, уночі; коли про це стало відомо, влада віддала наказ вхід у печери засипати землею.

У липні 1920 р. Советом Народних Комісарів УРСР «в целях согласования законодательной практики УССР и РСФСР» прийнято постанову, згідно з якою Церква в Україні офіційно позбавлялася юридичного статусу¹²⁴. Наприкінці жовтня 1920 р., виконуючи постанову СНК, Чернігівський губернський відділ управління розпустив Чернігівську єпархіальну раду, створену в останні місяці 1918 р. замість ліквідованої Духовної консисторії, конфіскував «мастичную и сургучную печати епархиального совета»¹²⁵ та останній копіювально-множувальний апарат (гіаперограф), який залишився ще від консисторії¹²⁶, а приміщення канцелярії опечатав¹²⁷. Замість Єпархіальної ради Пахомій (Кедров) був вимушений створити неофіційну раду при єпископі, яка не мала жодних юридичних прав, але була потрібна йому як дорадчий орган. До неї увійшли довірені особи, з якими єпископ Пахомій міг порадитися під час вирішення різних церковних питань. Єпархіальну канцелярію прийшлося реорганізувати в єпископську¹²⁸; в офіційних державних документах вона буде йменуватися «канцелярией епархиального архиерея»¹²⁹. У такому напівлегальному вигляді позбавлене реєстрації єпархіальне управління проіснує два роки й буде зареєстроване губвиконкомом лише у 1922 р.¹³⁰

¹²⁰ Про масштаби третьої хвилі червоного терору в Чернігові побічно можна судити на прикладі інших регіонів Совєтської України, зокрема Одеси, свідчення про які збереглися; див., наприклад: Мельгунов С.П. После Деникина. *Красный террор в России*. Берлин, 1924. С. 62–66.

¹²¹ Вероника (Терехова), монахиня. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь... С. 38.

¹²² Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 8.

¹²³ Карнабед А. Таємниці Болдиних гір. С. 13.

¹²⁴ «2. В изменение ст. 2 ... Декрета Рабоче-Крестьянского Правительства лишить церковные и религиозные общества прав юридического лица» (Постанова Ради Народних Комісарів УРСР про заходи по виконанню Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2005. № 1–2. С. 44).

¹²⁵ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 158.

¹²⁶ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 63.

¹²⁷ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 161.

¹²⁸ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 35 зв., 36 зв.

¹²⁹ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 76.

¹³⁰ Увесь цей час замість конфіскованих печаток Єпархіальної ради єпископ Пахомій буде змушений користуватися доревольційною печаткою Чернігівської архієпископії «с двумя благословляющими руками», яку завідувачий губернським відділом управління Шишко залишив Пахомію як таку, що мала «чисто религиозный харак-

У травні 1920 р. керівник чернігівської ЧК Коржиков був призначений головою Чернігівського губернського революційного комітету, з 12 липня він – голова Чернігівського губернського виконавчого комітету¹³¹. Тож не дивно, що 27 липня 1920 р. Чернігівський губвиконком прийняв рішення про створення на території Єлецького монастиря концентраційного табору: «*Постановили: Передати Єлецький монастирь Губчека для організації там концентраційного лагера. По оборудованию лагеря передать помещение Губотуправу под дом принудительных работ*»¹³².

Документи Чернігівського концентраційного табору примусових робіт у Державному архіві Чернігівської області відсутні, імовірно, вони були знищені під час Другої світової війни. Частково, у вигляді листування та доповідних записок, документи Чернігівського концтабору збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. За ними можна зробити певне уявлення про існування концтабору в Чернігові в 1920–1921 рр.¹³³

На 6 лютого 1921 р. в концтаборі утримувалося більше 350 осіб¹³⁴, але керівництву Чернігівського губернського підвідділу примусових робіт при Губернському відділі управління цього було мало, адже на території губернії планувалося промислове видобування торфу з примусовим використанням праці ув'язнених¹³⁵. Для цього «губраднаргоспом у місцях розробки торфу розроблені схеми та затверджені кошториси з побудови цілого ряду концтаборів на 15000 осіб»¹³⁶. Із цього приводу завідуючий чернігівським підвідділом примусових робіт звернувся до Головного управління суспільних робіт і повинностей в Харкові з проханням сприяти обміну приміщеннями між концтабором та 165-м запасним батальйоном, який, як і раніше, розміщувався в колишньому Духовному училищі. Аргументація проста: будівля училища може вмістити до 3000 осіб, червоноармійців же в ньому проживає не більше 120, позаяк більшість із них постійно знаходиться у відрядженні по повітах¹³⁷. Тому, на думку керівництва чернігівських карних органів, будівлю Духовного училища було б доцільно передати для потреб концтабору, а червоноармійців переселити в приміщення колишнього Єлецького монастиря¹³⁸. У цей же час – 4 березня – Ніжинський повітвиконком прийняв постанову про створення концтабору на території місцевого Дівочого монастиря, що й було затверджено Губернським відділом управління¹³⁹.

Вочевидь, задумам по видобутку торфу на Чернігівщині руками ув'язнених не судилося здійснитися, – центральне більшовицьке керівництво в Москві розробляло план створення системи концтаборів на півночі країни, і місцеві концтабори поступово розформувалися. До середини 1922 р. їх зовсім було ліквідовано¹⁴⁰.

На 9 квітня 1921 р. в чернігівському концтаборі перебувало 332 ув'язнених, працю яких використовували у приміських радгоспах¹⁴¹. Вісім ув'язнених примудрилися втекти, тому 26 квітня їх було оголошено в розшук¹⁴². На 25 травня в таборі вже перебувало 322 особи, утікачів значилося 14 чоловік. Ув'язнених використовували в роботі з розвантаження барж із дровами на р. Десні¹⁴³. На 22 червня 1921 р., згідно з актом про передачу концтабору з підпорядкування Губернського відділу управління новоствореному Губерн-

тер» (ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 158). На судовому процесі 1922 р. використання цієї суто церковної печатки буде поставлено єпископу Пахомію в провину як спротив постанові совєтської влади про позбавлення Церкви статусу юридичної особи (ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 292. Обвинительный акт).

¹³¹ Бойко В., Казіміров Д., Леп'яко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. С. 116.

¹³² ДАЧО. Ф. 3-305. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 31 зв.

¹³³ Прилуцький краєзнавець Віктор Моренець віднайшов та оприлюднив ці документи, див.: Моренець В. І. Чернігівщина. *Перша хвиля*. Кам'янець-Подільський: Рута, 2017. С. 286–333.

¹³⁴ Точна цифра ув'язнених не указана, але в доповідній записці уточнюється, що концтабір розрахований не більше ніж на 350 осіб, тому потребує нового, більш просторого приміщення.

¹³⁵ Згідно з Декретом ВЦК РСФСР від 17 травня 1919 р. «О лагерьх принудительных работ». Про розвиток і законодавчу базу примусової праці в СРСР, зокрема системи концентраційних таборів, починаючи з 1919 р., докладніше див.: Моруков М.Ю. Правда ГУЛАГа из круга первого. Москва: Алгоритм, 2006. 192 с.

¹³⁶ Цит. за: Моренець В.І. Чернігівщина. С. 292–293.

¹³⁷ Беручи участь у боротьбі з «бандами», тобто у придушенні селянських повстань.

¹³⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 38–38 зв. Згідно з доповідною запискою, у розпорядженні концтабору були дерев'яний будинок на 350 осіб, а також будинок під канцелярію та інші служби. За місцевим церковним переданням, ув'язнених у концтаборі утримували в печерах під Петро-Павлівською церквою (Вероника (Терехова), монахиня. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь... С. 38). Очевидно, частину ув'язнених тримали в підвалі, оскільки в наземній будівлі місць не вистачало.

¹³⁹ ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 2.

¹⁴⁰ Моруков М.Ю. Правда ГУЛАГа из круга первого. С. 32–33.

¹⁴¹ ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 2 зв.

¹⁴² ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 95.

¹⁴³ ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 22–23.

ському каральному відділу (підпорядкованому, у свою чергу, Центральному каральному відділу наркомюсту), ув'язнених було 350 осіб¹⁴⁴.

Зазначимо, що за такої важкої роботи ані лікарні, ані лазні, ні навіть пральні в концтаборі не було, зате активно проводилася «культосвітня робота»: був свій театр, де силами в'язнів ставилися вистави та концерти з революційної тематики¹⁴⁵.

На 28 вересня 1921 р. в концтаборі налічувалося вже 500 ув'язнених, у той же час у чернігівському ДОПРі знаходилося ще 419 осіб¹⁴⁶. Із чого можна зробити висновок, що на кінець 1921 р. репресивні заходи проти місцевого населення посилювалися. Не припинялися й розстріли¹⁴⁷.

В.І. Моренець наводить список ув'язнених чернігівського концтабору в 1921 р.¹⁴⁸ із 295 осіб і 20 утікачів¹⁴⁹. Цікавий соціальний (за тодішньою термінологією – класовий) стан ув'язнених: найбільший відсоток в'язнів концтабору в «робітничо-селянській» державі складають селяни, потім ідуть робітники, за ними – представники інтелігенції. Із духовенства в списку лише один ув'язнений – за № 161 Солодонець Олексій Васильович, засуджений на три роки «як військовополонений, священник». У графі, де під час перебування в концтаборі працює, записано: «губпарком»¹⁵⁰ – вочевидь, виконував якісь технічні роботи (можливо, з ремонту чи будівництва) в Чернігівському губернському партійному комітеті. Імовірно, не із місцевих¹⁵¹, – за місцевим церковним переданням, духовенство в чернігівському концтаборі не тримали, відбувати покарання монахів та священників відправляли в інші місця, щоб позбавити їх зв'язку та підтримки місцевого населення.

Максимальний термін покарання – 5 років, але є й такі революційні терміни: «до особливого розпорядження повітвиконкому», «до кінця громадянської війни» і навіть «до повного розгрому Махна». Чи не найбільший відсоток ув'язнених засуджено «за службу в білих» або «виступ проти радвлади» та інші антисоветські злочини – «бандитизм» (участь у селянському повстанні), зберігання зброї, ухилення від мобілізації до Червоної армії, дезертирство з ЧА тощо. Навіть за «шпигунство на користь бандита Галаки» – Заїдило Кузьма Митрофанович, «хлібороб», 5 років концтабору¹⁵².

Цікаво, що під концтабір була задіяна не вся територія Єлецького монастиря. Це надано можливість через деякий час, коли в країні розпочався процес розформування місцевих концтаборів, зареєструвати парафію й відновити богослужіння в Успенському соборі. 2 червня 1921 р. Губвиконкомом затверджено статут Успенської релігійної громади, 17 червня громадою подано заяву до Юридичного відділу на реєстрацію¹⁵³. Відтак релігійна громада та концтабір деякий час «співіснували», відгороджені одне від одного високим парканом. На 4 березня 1922 р. чисельність громади складала 21 особу¹⁵⁴. Секретарем громади в цей час була Ольга Митрофанівна Комаровська¹⁵⁵, яка в історії ІПЦ на Чернігівщині зіграє помітну роль.

Імовірно, наприкінці 1921 р. чернігівський концтабір таки було розформовано, оскільки вже в листопаді з благословення єпископа Пахомія єпархіяльну (єпископську) канцелярію переведено з Троїцького монастиря до Єлецького¹⁵⁶. Однак переїзд канцелярії міг бути пов'язаний також і з тим, що взимку 1921 р. Троїцько-Іллінський монастир владою було закрито взагалі, трудову комуни при монастирі ліквідовано, усе майно з монастирськи-

¹⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 27.

¹⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 1–1 зв.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 348. Арк. 20.

¹⁴⁷ У 1920–1922 рр. було розстріляно щонайменше 384 особи, їх прізвища у жовтні – грудні 1922 р. за наказом ДПУ були занесені до метричних книг Чернігівського міського загсу про смерть осіб. Див. докладніше: Демченко Т.П. Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті роки ХХ століття). Чернігів, 2017. С. 14–16. Однак не виключено, що в метричні книги записані не всі прізвища страчених, як це практикувалося, за свідченням Д. В. Країнського, під час другої хвилі терору. Окрім того, у цьому списку немає тих, хто був розстріляний у листопаді 1919 – січні 1920 рр., оскільки записи починаються з 9 лютого 1920 р. і закінчуються 4 березня 1922 р. Лише цього останнього дня було страчено 27 осіб. Але ж людей розстрілювали і після 4 березня 1922 р. Тож жертв третьої хвилі червоного терору в Чернігові було значно більше.

¹⁴⁸ На жаль, точної дати немає, але оскільки на 6 лютого в концтаборі вже утримувалося більше 350 осіб, імовірно, список подає відомості за січень 1921 р.

¹⁴⁹ Моренець В.І. Чернігівщина. С. 315–328.

¹⁵⁰ Там само. С. 321.

¹⁵¹ Принаймні серед випусників Чернігівської духовної семінарії його прізвища немає, див.: Выпускники Черниговской духовной семинарии 1867–1871, 1874–1911, 1913–1916 гг. URL: <http://www.petergen.com/bovkaloduhov/chernigsem.html/>.

¹⁵² Моренець В.І. Чернігівщина. С. 325.

¹⁵³ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 94.

¹⁵⁴ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3–4.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 11.

¹⁵⁶ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 99 об.

ми будівлями передано під різні советські установи¹⁵⁷. Залишилися діючими як парафіяльні лише Троїцький собор та Іллінська церква біля Антонієвих печер¹⁵⁸.

Настоятелем Троїцького собору єпископ Пахомій призначив ієромонаха Смарагда (Чернецького)¹⁵⁹, Іллінської церкви – ієромонаха Єфрема (Кислого)¹⁶⁰. Ієромонах Лаврентій (Проскура), духівник Пахомія, залишився в Чернігові регентом хору при Троїцькому соборі. Дехто з братії монастиря оселився на Лісковиці у благочестивих вірян, інші роз'їхалися по селах. Так, наприклад, ієромонах Малахія (Тишкевич) був призначений настоятелем у село Церковище (з 1961 р. – с. Підлісне Козелецького р-ну, у 30 км від Козельця). Ієромонаха Аліпія (Яковенка) – одного з головних натхненників «гуртку ісихастів» – відрядили настоятелем у село Свинь (у советські часи перейменоване на Ульяновка, нині – Вознесенське), розташоване в кількох кілометрах від Чернігова, влаштувати там церковно-приходське життя, оскільки, за спогадами очевидців, влада не дозволила йому слухати в місті, де він користувався чималим авторитетом¹⁶¹.

Для монаха-ісихаста безумовно є лише законна церковна влада, лише вона може закрити монастир, і те за певних умов. Тому у свідомості єпископа Пахомія та ченців Троїцько-Іллінської обителі їх монастир, попри те, що фактично його вже не було, містично продовжував своє життя, а братія (де б вони не знаходилися) – як і раніше вважалися його насельниками й жили за монастирським уставом. Свідченням цього є призначення архієпископом Пахомієм у листопаді 1923 р. архімандрита Георгія (Смельницького) настоятелем Троїцько-Іллінського монастиря, хоча де юре монастир не існував уже два роки. Була навіть спроба у 1920-ті рр. продовжити життя монастиря в буквальному сенсі «катакомбно»: декілька ченців таємно оселилися в Лаврентієвій печері, яка за розміром була значно меншою за Аліпієві печери й вхід до якої знаходився з протилежної сторони гори в густому чагарнику. Це дозволило обителі деякий час існувати нелегально й стати, таким чином, чи не найпершою катакомбною спільнотою в країні¹⁶².

Таке містичне відчуття єдності християнської спільноти, – цілком у руслі ісихастсько-світосприйняття, – було притаманне не лише чернігівським «ревнителю благочестя». Воно було характерною рисою тих православних християн, які згодом утворюють Істинно-Православну Церкву – церковну спільноту, для якої важливим буде не адміністративний церковний устрій з обов'язковим бюрократичним апаратом на чолі з адміністратором-архієреєм, а євхаристична єдність вірних Христу й вільних у Христі чад Христової Церкви. Коли в 1930-ті роки не тільки монастирі, а й общини ІПЦ вимушені будуть перейти на нелегальне існування й більшість із них, через переслідування та ризик бути розкритими, втратить зв'язок із єпископами і навіть священниками, саме це відчуття єдності у Христі дозволить їм зберегти неушкоджене православне світобачення, сприймати себе як частину єдиного соборного церковного організму, де Церква – не «адміністративна інституція», а містичне Тіло Христове на чолі з Головою Церкви – Христом¹⁶³. Формування цього світогляду, притаманного саме Катакомбній Церкві (ІПЦ)¹⁶⁴, відбувалося поступово, у міру

¹⁵⁷ Наприклад, у колишніх монастирських келіях розмістився музей поміщицького побуту, де експонувалися речі, конфісковані в чернігівській інтелігенції. У 1921–1923 рр. на території Троїцького монастиря був розміщений дитячий будинок дітей-переселенців з Уфи та Поволжя, у 1926–1929 рр. на першому поверсі Архієрейського будинку (де за монастирських часів були келії ченців), а також у Введенській церкві – інвалідний будинок. Докладніше про советські установи, які в 1920-ті рр. розміщувалися на території Троїцького монастиря, див.: Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в ХХ столітті. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 55–56; Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину кордонів. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 64–66; а також статтю Т. Миколайко «Доля Троїцького монастиря за часів радянської влади в 20-ті роки ХХ ст.» у цьому номері «Сіверянського літопису», с. 80–85.

¹⁵⁸ Див.: 3 протоколу засідання Чернігівської губернської міжвідомчої ліквідаційної комісії з відокремлення церкви від держави від 23 грудня 1921 р. про ліквідацію чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря та печер. *Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів* / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетук. Чернігів, 2010. С. 202–203.

¹⁵⁹ Руденко В. Таємничий монах. *Чернігівські відомості*. 1999. № 40. Липень. У 1922 р. влада заборонить о. Смарагду перебування в Чернігові, і його буде призначено настоятелем у село Павлівка Чернігівського повіту (ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 252).

¹⁶⁰ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 8754. Арк. 107 зв.

¹⁶¹ Свідчення Павла Олексійовича Фльорова, який близько знав архієпископа Пахомія (Кедрова), єпископа Дамаскіна (Цедрика), архімандрита Лаврентія (Проскуру) та ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 15 березня 1991 р., архів автора; Свідчення К.О. Чайникової; Свідчення Марії Андріївни Атрощенко, яка близько знала ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 12 червня 1993 р., архів автора.

¹⁶² Шумило В. Схиархимандрит Лаврентій і его время... С. 7. Коли владою було остаточно засипано вхід до Лаврентієвої печери й якою була подальша доля цих мужніх ченців, наразі невідомо, але в місцевому церковному переданні не збереглося пам'яті про те, що їх було репресовано. Вочевидь, вони задалегідь залишили печеру. Можливо, їх навіть повідомили про те, що печерний монастир розкрито і їм загрожує небезпека.

¹⁶³ Шумило В.В., Шумило С.В. Русская Истинно-Православная Церковь: происхождение, история. Чернигов: Вера и жизнь, 2012. С. 12–15.

¹⁶⁴ На відміну від офіційної церковної спільноти в ССРСР, підпорядкованої державній владі, – Московської патріархії, – де головною приналежністю до Церкви Христової вважалося обов'язкове підпорядкування громади за-

усвідомлення того, що компроміси із совєтською владою заради легалізації церковного адміністративного управління не дають бажаної свободи, а навпаки – ведуть до ще більшого закріпачення Церкви та повної втрати нею свободи духовної.

У Чернігівській єпархії усвідомлення цього також відбувалося поступово, у міру того, як репресивні акції влади переконували християн у незмінності її антирелігійної політики, кінцевою метою якої є навіть не викоринення релігії, як здавалося на перший погляд і як це офіційно декларувалося, а заміна християнського світогляду совєтським, теж глибоко релігійним, але з іншим, протилежним християнському, полюсом релігійності¹⁶⁵. І не тільки в середовищі багатомільйонного «глибинного» народу, а не в останню чергу всередині самої Церкви – так, щоб підпорядкувати й вимусити її служити «не только из страха, но и по совести»¹⁶⁶ богоборчій державі, що й бачимо сьогодні на прикладі сучасної, «совєтської» Московської патріархії¹⁶⁷.

У Чернігові після закінчення громадянської війни першою такою блюзнірською акцією, що глибоко образила релігійні почуття віруючих, було вилучення мощей святиителя Феодосія Чернігівського. Розпочалося воно в лютому 1921 р. й було складовою частиною «загальноросійської» кампанії з вилучення мощей. Потім, у 1922 р., – акція з конфіскації «церковних цінностей» тощо.

Совєтська влада наступала на Церкву невпинно та послідовно, крок за кроком захоплюючи територію на релігійному полі: одна антицерковна кампанія змінювалася іншою, іноді вони йшли паралельно, аж доки влада не досягала своєї кінцевої мети. Загальнодержавна антицерковна політика лише починалася й набирала обертів. Але це вже теми для наступних статей.

References

Boiko, V., Demchenko, T., Onishchenko, O. (2003). 1917 rik na Chernihivshchyni: istoriko-kraieznavchyi narys [1917 in the Chernihiv region: a historical and local lore essay]. Chernihiv, Ukraine.

Boiko, V. (2011). Protyhetmanske povstannia (1918 r.): pidsumky ta naslidky [Anti-Hetman rise (1918): results and consequences]. *Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats – Thematic collection of scientific works*. P. 8–15. Kyiv, Ukraine.

Chernenko, O. (2018). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. Kataloh [Sights of monumental architecture of the Northern Left Bank of the 11th–13th c. Catalogue]. Chernihiv, Ukraine.

Hluhenkyi, A. (2020). Zakryttia Borysohlibskoho soboru m. Chernihova na pochatku 1930-kh rokiv [Closing of the SS Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv at the beginning of the 1930s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 60–67.

Kovalenko, O., Heida, O. (2004). Z istorii arkhivu Chernihivskoi dukhovnoi konsystorii [From the history of archives of Chernihiv spiritual consistory]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Studies in archival and documentary researches*. T. 11. P. 204–211. Kyiv, Ukraine.

Lyvshyts, E. (2019). «Ja s mertvymu ne razvozhus!..»: Vospomynanyia. Dnevnyky. Pysma / Sost., vst. st. P. Nerlera, pryemch. y ukaz. P. Nerlera y P. Uspenskoho [«I don't divorce with dead!...»: Memories. Diaries. Letters / Comp., intr. article by P. Nerler, notes and indexes by P. Nerler and P. Ouspensky]. Moscow, Russia.

Morenets, V. (2017). Persha khvyliia [The first wave]. Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Morukov, M. (2006). Pravda HULANA yz kruha pervoho [Gulag truth from the first circle]. Moscow, Russia.

Mykolaiko, T. (2018). Do pytannia stanu zhyvopysu Troitskoho soboru v XX stolitti [To the question of the state of painting of Trinity Cathedral in the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 55–59.

Nepotenko, I. (2012). Troitskyi monastyr u Chernihovi u pershe desiatylittia radianskoho rezhymu: fokus peretynu prostoriv [The Trinity Monastery in Chernihiv in the first decade of the Soviet regime: a focus of intersectionality]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 60–68.

реестрованому державою церковному управлінню («адміністративному інституту»). Цей основоположний принцип «совєтської церкви» було закладено із самого початку її утворення – в Декларації митрополита Сергія (Страгородського; 1867–1944) від 29 липня 1927 р. У зверненні до Російської Зарубіжної Церкви, яка, як і Католицька Церква в ССРСР, відстоювала принцип свободи у внутрішньому церковному житті, синод митр. Сергія проголосив: «Мы потребовали от заграничного духовенства дать письменное обязательство в полной лояльности к Советскому правительству во всей своей общественной деятельности. Не давшие такого обязательства или нарушившие его будут исключены из состава клира, подведомственного Московской Патриархии. ... наше постановление, может быть, заставит многих задуматься, не пора ли и им пересмотреть вопрос о своих отношениях к советской власти, чтобы не порывать со своей родной Церковью (курсив наш – В.Ш.)». Цит. за: Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти. *Пред судом Божиим. Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия*. Монреаль, 1990. С. 8.

¹⁶⁵ Див. ґрунтовне дослідження чернігівської філософині Марії Столяр: Столяр. М. Релігія совєтської цивілізації. Київ: Стилос, 2010. 178 с.

¹⁶⁶ Там само. С. 7.

¹⁶⁷ Див., наприклад: Шумило С. Ідея «русского міра» як теологія війни московського патріарха Кіріла: до постановки проблеми. *Сівєрянський літопис*. 2022. № 4. С. 126–134.

Pakhomyi (Kedrov), arkhieypyskop Chernyovskiy: materyaly k byohrafyy / Sost., avt. vstup. st. A. Tarasenko [Pakhomyi (Kedrov), Archbishop of Chernihiv: materials for biography / Comp., author of the introductory article. A. Tarasenko]. (2006). Chernihiv, Ukraine.

Rakhno, O. (2007). Holova Chernihivskoi hubernskoi zemskoi upravly V.M. Khyzhniakov: vikhy zhyt-tia ta hromadskoi diialnosti [Head of the Chernihiv provincial zemstvo administration V.M. Khyzhniakov: milestones of life and public activity]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. С. 110–115.

Rakhno, O. (2008). Trahichna dolia Oleksiia Bakurynskoho [The tragic fate of Oleksiy Bakurinsky]. *Reabilitovani istoriieiu: Chernihivska oblast – Rehabilitated by history: Chernihiv region*. T. 1. P. 699–706. Chernihiv, Ukraine.

Riga, D. (2023). [Chernihivski tserkvy ta sobory XI–XIX stolittia, yaki ne zbrehlysia do nashoho chasu [Chernihiv churches and cathedrals of the 11th–19th c., which have not preserved to our time]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3. P. 60–66.

Rozyn, E. (1996). Lenynskaia myfolohyia hosudarstva [Leninist mythology of state]. Moscow, Russia.

Stolyar, M. (2010). Religiya sovetskoj czivilizaczii [Religion of Soviet civilization]. Kyiv, Ukraine.

Shumilo, V., Shumylo, S. (2012). Russkaia Ystynno-Pravoslavnaia Tserkov: proyskhozhdenye, ystoria [Russian True Orthodox Church: origins, history]. Chernihiv, Ukraine.

Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ta ihumen Alipii (Yakovenko) [True Orthodox Church in Chernihiv land and the Abbot Alipii (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 124–137.

Shumylo, S. (2022). Ideia «russkoho mira» yak teolohiia viiny moskovskoho patriarkha Kirila: do postanovky problemy [The idea of "Russian world" as the theology of war of the Moscow Patriarch Kirill: before the problem statement]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 126–134.

Tarasenko, A., Kovalov, M. (2011). Tserkva i vlada na Chernihivshchyni za radianskoho chasu [Church and government in the Chernihiv region in Soviet times]. *Reabilitovani istoriieiu: Chernihivska oblast – Rehabilitated by history: Chernihiv region*. T. 3. С. 9–52. Chernihiv, Ukraine.

Tarasenko, A. (2013). Chernyovskiy Eletsykyi Sviato-Uspenskyi monastyr: ystorycheskyi ocherk [Chernigov Yelets St. Dormition monastery: historical sketch]. Chernihiv, Ukraine.

Vronska, T. (2013). Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytsvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1933 rr.) [Conquering by fear: family hostage-taking in the cruel practice of Soviet government (1917–1933)]. Kyiv, Ukraine.

Yakubova, L., Prymachenko, Ya. (2016). V obiimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini [In the arms of fear and death. Bolshevik terror in Ukraine]. Kharkiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, відповідальний секретар і науковий редактор журналу «Сіверянський літопис», головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy – Ph.D. in historical sciences, executive secretary and scientific editor of the journal «Siverian chronicle», chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research institute of religion, at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National university (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

THE EVERYDAY LIFE OF THE YELETS AND TRINITY-ELIJAH MONASTERIES DURING THE FIRST, THE SECOND AND THE THIRD WAVES OF THE RED TERROR IN CHERNIHIV AND UKRAINE

*The purpose of the article is to highlight the everyday life of Yelets and Trinity-Elijah monasteries during the red terror in Chernihiv and Ukraine. **Research methodology:** historical-genetic, historical-comparative, biographical methods, as well as historical reconstruction were used. **Scientific novelty of the work:** for the first time, an attempt is made to provide a comprehensive overview of the everyday life of Yelets and Trinity-Elijah monastery of Chernihiv and their inhabitants in the context of national history, in particular the red terror of the 1918–1920s. It is proposed to introduce into scientific circulation the concept of three periods of the red terror in Chernihiv: the first (19.01.–12.03.1918), the second (12.01.–12.10.1919) and the third (from 06.11.1919 to 1922) occupation of the city by Soviet troops. For the first time, the history of the concentration camp on the territory of Yelets monastery in the early 1920s is described on the basis of archival documents. **Conclusions.** During the first wave, the red terror in Chernihiv was spontaneous. The terror became systematic during the second and especially the third waves (after the final victory of the Bolsheviks in the civil war), as it was an integral part of the national policy of the Soviet government. It was established that: 1) The Yelets monastery was closed during the second Bolshevik occupation of the city, a squad of Red Cossacks was stationed on its territory, and near the monastery – on the territory of the Chernihiv theological college – took place massacres of townspeople, including clergy, and the monastery's activities were never resumed; 2) The Chernihiv theological seminary (the territory of the modern military hospital) operated until the liberation of Chernihiv by the Volunteer army and was closed*

in November–December 1919, after the final occupation of the city by the Soviet authorities, during the third wave of the red terror; 3) after the authorities closed the Spiritual consistory and confiscated its facilities and archives on the territory of the Yelets monastery, the Diocesan council was established in Chernihiv, most likely in autumn and early winter 1918, and in October 1920 authorities would ban the Diocesan council as well. As a result, a period of semi-legal existence of church institutions in the Chernihiv region would begin, a struggle for existence in the new conditions, compromise and submission to the God-fighting power of one group and uncompromising service to God of other clergymen of the Chernihiv diocese.

Key words: orthodoxy, Chernihiv eparchy, Yelets monastery, Trinity-St. Elijah Monastery, red terror, persecution of the Church, Bishop Pakhomii (Kedrov), Soviet authorities.

Дата подання: 10 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 14 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. Повсякденність буття Єлецького та Троїцько-Ллїнського монастирів під час першої, другої та третьої хвиль червоного терору в Чернігові та Україні. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 57–79. DOI: 10.58407/litopis.230405.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2023). Povsiakdennist buttia Yeletskoho ta Troitsko-Illinskoho monastyriv pid chas per-shoi, druhoi, ta tretoi khvyl chervonoho teroru v Chernihovi ta Ukraini [The everyday life of the Yelets and Trinity-Elijah monasteries during the first, the second and the third waves of the red terror in Chernihiv and Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 57–79. DOI: 10.58407/litopis.230405.

